

YAQUB MAHMUDOV

**AZƏBAYCANIN
AVROPAÖLKƏLƏRİ İLƏ
ƏLAQƏLƏRİ**

YAQUB MAHMUDOV

**AZƏRBAYCANIN
AVROPA ÖLKƏLƏRİ İLƏ
ƏLAQƏLƏRİ**

**AĞQOYUNLU DÖVRÜ
(XV əsrin II yarısı)**

**«TƏHSİL»
BAKİ – 2007**

Elmi redaktorlar: **Y.H.Gözəlova,**
tarix elmləri namizədi

N.B.Məmmədova

Rəyçilər: **R.A.Muğanlinski,**
dosent
R.f.Dadaşova,
tarix elmləri namizədi

Y.M.Mahmudov

M31 **Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Ağqoyunlu dövrü.**
(XV əsrin II yarısı). Dərs vəsaiti. Bakı, «Təhsil», 2007, 116 səh.

XV əsrin II yarısında Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələrinə həsr edilmiş bu kitabda Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrini doğuran tarixi şərait, Qərb ölkələri ilə diplomatik əlaqələrimiz, Avropanın Şərq siyasətinin mahiyyəti araşdırılır. Əsərdə müxtəlif Avropa ölkələrində danışıqlar aparmış Azərbaycan diplomatlarından, bu dövrdə Şərqdə yeganə qadın diplomat olan və şöhrəti Qərbi Avropa ölkələrində də geniş yayılmış Sara Xatundan, görkəmli dövlət xadimi Uzun Həsənin fəaliyyətindən, o cümlədən Qərb ölkələri ilə əlaqələrindən söhbət açılır. Kitabda Azərbaycanın o dövrün beynəlxalq münasibətlərində mühüm rol oynadığı göstərilir.

Dərs vəsaiti bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələr, magistrantlar, aspirantlar və müəllimlər, habelə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

430602022__2007
053-

©
«Təhsil», 2007

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	4
I FƏSİL. AZƏRBAYCANIN AVROPA ÖLKƏLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİ DOĞURAN TARİXİ ŞƏRAİT	6
II FƏSİL. AVROPADA ANTİTÜRKİYƏ İTTİFAQI YARATMAQ CƏHDLƏRİ VƏ AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN QƏRB ÖLKƏLƏRİ İLƏ DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏRİNİN BAŞLANMASI	14
§1. Roma papaları və Venesiyanın Avropa dövlətlərini Osmanlı imperiyasına qarşı birləşdirmək cəhdləri	14
§ 2. Ağqoyunlu dövlətinin Qərb ölkələri ilə diplomatik əlaqələrinin başlanması.	16
III FƏSİL. 1472-1473-cü İLLƏR AĞQOYUNLU-OSMANLI MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏR (1468-1472-ci illər)	19
§1. Qərb dövlətlərini Osmanlı imperiyasına qarşı birləşdirmək siyasətinin baş tutmaması.....	19
§2. Uzun Həsənin Türkiyəni məğlub etmək siyasəti.....	20
§3. Ağqoyunlu elçiləri Venesiya, Papalıq və Polşada	22
§4. Venesiya diplomatı Katerino Zenonun Azərbaycana gəlməsi və Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsinin (1472-1473) başlanması	24
IV FƏSİL. AĞQOYUNLU-OSMANLI MÜHARİBƏSİ (1472-1473-cü illər) DÖVRÜNDƏ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏR	26
§1. Müharibənin birinci dövrü. Uzun Həsənin elçiləri İshaq və Hacı Məhəmməd Venesiyada	26
§2. Malatya qələbəsi	28
§3. Otluqbeli döyüşü	30
V FƏSİL. OTLUQBELİ DÖYÜŞÜNDƏN SONRAKI DÖVRDƏ AVROPA ÖLKƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏR (1473-1478-ci illər)	32
§1. Polşa, Macarıstan, Venesiya, Papalıq və Neapol krallığı ilə danışıqlar.....	32
§2. Venesiya diplomatları İosafat Barbaro, Paolo Onyibene və Ambrocco Kontarini Ağqoyunlu sarayında	33
SON SÖZ	36
BİBLİOQRAFIYA.....	38

ÖN SÖZ

*Unudulmaz müəllimim
Ə. M.Şahmalıyevin
əziz xatirəsinə!*

Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri tarixşünaslığın mühüm problemlərindəndir. Göstərilən problemin araşdırılmasının elmi əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl, bundan ibarətdir ki, Azərbaycan xalqı və onunla qonşu olan digər xalqların XV-XVI əsrlərdəki tarixi Azərbaycanın Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri kimi geniş ərazili imperiyalarının tarixi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Bu dövlətlərin tarixinin, o cümlədən Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin hərtərəfli öyrənilməsi, bütövlükdə, ümumdünya tarixinin bəzi məsələlərini daha ətraflı işıqlandırmaq üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki orta əsrlər Şərqi, xüsusilə Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri kimi iri imperiyalar Qərbi aləmi ilə geniş iqtisadi əlaqələrə malik idi. Azərbaycanın göstərilən orta əsr dövlətləri Asiya və Avropa ölkələrinin beynəlxalq münasibətlərində başlıca rol oynayırdılar. Bundan başqa, orta əsrlərin Böyük coğrafi kəşfləri, kapitalın ilkin yığılması deyilən proses və Avropa dövlətlərinin müstəmləkə işğallarının başlanması kimi böyük ictimai-iqtisadi və siyasi hadisələri də Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin tarixi ilə əlaqədardır. Beləliklə, orta əsrlərdə Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrimizin araşdırılması təkcə Azərbaycan və qonşu xalqların tarixini öyrənmək üçün deyil, Yaxın və Orta Şərqlə Avropa ölkələrinin beynəlxalq münasibətləri tarixinin bir çox məsələlərinin aydınlaşdırılması üçün də konkret elmi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri problemi, o cümlədən qələmə aldığımız "Ağqoyunlu dövlətinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri" mövzusu tarixşünaslıqda ayrıca bir məsələ kimi ətraflı tədqiq olunmamışdır. Bununla belə, görkəmli rus şərqşünası İ.P.Petruşevski Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin tarixinə dair tədqiqlərində əsas diqqəti daxili həyat məsələlərinə yönəltməklə yanaşı, həmin dövlətlərin başlıca xarici siyasət istiqamətləri barədə də maraqlı fikirlər söyləmişdir. Azərbaycan tarixçisi C.M.İbrahimov XV əsr tariximizə dair axtarışları daha da dərinləşdirmiş, O.Ə.Əfəndiyev isə elmi yaradıcılığını Azərbaycan Səfəvilər dövləti tarixinin araşdırılmasına həsr etmiş və bu mühüm mövzuda qiymətli monoqrafiyalar nəşr etdirmişdir. S.Aşurbəyli, S.Onullahi, M.Heydərov, Ə.Rəhmani, M.Seyfəddini, Ə.Hüseynov, M.Nemətova, R.Məmmədov, T.Musəvi, H.Ciddi, Ş.Fərzəliyev, S.Məmmədov və b.-nin axtarışları XV-XVI əsrlər tariximizin öyrənilməsi işinə mühüm töhfədir. Qərbi mənbələri ilə yaxından tanış olan sevimli müəllimim, mərhum professor Ə.M.Şahmalıyevin Avropa dövlətlərinin Ön Asiyada, həmçinin Səfəvi dövləti ərazisində, ticarət rəqabətindən bəhs edən bəzi məqalələri XV əsr tariximizə həsr olunmuş əsərlər içərisində özünəlayiq yer tutur. Bu istiqamətdə B.Əhmədov da maraqlı axtarışlar aparmışdır. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri problemini özünə tədqiqat obyektinə seçmiş bu sətirlərin müəllifinin də araşdırmaları nəşr olunmuşdur. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri tarixi, əsasən müxtəlif Avropa dillərində olan mənbələrdə əks olunmuşdur. Odur ki, bir çox xarici ölkə tarixçilərinin, ümumiyyətlə, İranın, Osmanlı imperiyası və başqa dövlətlərin xarici siyasətinə həsr olunmuş əsərlərində də bizi maraqlandıran problem haqqında, səpələnmiş halda da olsa, maraqlı faktlar vardır.

Azərbaycanın Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələri tarixinə dair müxtəlif dillərdəki mənbələrdə toplanmış zəngin fakt və materiallar sübut edir ki, yurduumuz orta əsrlərdə dünyanın xarici aləmdə ən geniş əlaqə yaratmış ölkələrindən biri idi.

Azərbaycanı dünyaya tanıdan, onu şöhrətləndirən qədim istehsal mədəniyyət və ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı idi. Azərbaycan orta əsr dövlətlərinin xarici siyasəti və diplomatik əlaqələri də bu sərvətə əsaslanırdı.

Azərbaycan ərazisindəki orta əsr dövlətlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə geniş və çoxsahəli qarşılıqlı əlaqələrinin kökünü siyasi amildə axtarmaq, daha doğrusu, ancaq Osmanlı imperiyasının fəal xarici siyasəti ilə izah etmək, ən azı, birtərəfli olardı.

Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə əlaqələri Avropa-Asiya qarşılıqlı münasibətləri fonunda cərəyan edirdi. Bu əlaqələr iqtisadi zəminə əsaslanırdı. Azərbaycan-Avropa iqtisadi əlaqələrinin başlıca forması ticarət münasibətləri idi.

Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri xronoloji baxımdan Ön Asiyanın siyasi xəritəsində Osmanlı imperiyasının meydana gəlməsindən çox əvvəl, hətta orta əsrlərdən də əvvəl başlanmışdı. Şərqi ölkələri, o cümlədən Azərbaycan ilə Avropa arasında qədim əlaqələrin kökləri birinci növbədə qarşılıqlı iqtisadi ehtiyacdən, təbii ehtiyatların müxtəlifliyindən doğurdu.

Azərbaycan sənətkarlarının hazırladıqları nadir məhsullara dünya bazarlarında, o cümlədən Avropa ölkələrində böyük ehtiyac vardı. Azərbaycanın yüksək keyfiyyətli xam ipəyi Avropa ölkələrində inkişafa başlayan erkən kapitalist manufakturalarının xammala olan tələbinin ödənilməsində mühüm rol oynayırdı.

Azərbaycan o zaman dünya ölkələri və xalqlarının qarşılıqlı əlaqə saxlamasında mühüm rol oynayan Aralıq və Qara dəniz hövzəsi ilə, buradakı ticarət mərkəzləri ilə sıx bağlı idi. Uzaq Şərq, Mərkəzi Asiya ölkələri və Hindistanı Aralıq dənizi və Qara dəniz sahilləri ilə əlaqələndirən məşhur beynəlxalq karvan yolları Azərbaycan dövlətlərinin ərazisindən keçirdi. Avropaya nadir daş-qaş, cürbəcür zərgərlik məmulatı, zərif ipək parçalar, ədviyyat, xüsusilə xam ipək bu yollarla aparılırdı.

Əlverişli coğrafi mövqedə, yəni Avropa-Asiya ticarət yollarının qovşağında olması Azərbaycanın xarici aləmlə geniş əlaqələrinə müsbət təsir göstərirdi.

XV əsrin ortalarından başlayaraq Avropa və Asiya qitələrinin əlaqələndiyi coğrafi mövqedə çox əlverişli, strateji əhəmiyyətli ərazilər fəth edən Osmanlı imperiyası Azərbaycanın Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqələrini son dərəcə çətinləşdirdi. Böyük coğrafi kəşflər nəticəsində İran körfəzində möhkəmlənən Portuqaliya müstəmləkəçiləri isə Səfəvi tacirlərini Hind okeanına çıxış yolundan məhrum etdilər. Moskva dövlətinin Xəzərə çıxış yolu əldə edib Cənubi Qafqaza doğru irəliləməsi Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Beləliklə, Azərbaycanın Qərb ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin xarakteri dəyişməyə - diplomatik əlaqələr ön plana keçməyə başladı. Lakin bu əlaqələrin də əsasında iqtisadi amil dayanırdı: Azərbaycan dövlətləri özlərinin Avropa ölkələri ilə ənənəvi ticarət əlaqələrini yenidən sahmana salmaq məqsədi ilə diplomatik danışıqlar aparırdılar.

"Türkiyə problemi" Azərbaycan dövlətlərinin Qərb ölkələri ilə diplomatik əlaqələrində başlıca məsələ idi. Lakin vahid antitürkiyə koalisiyasında birləşməyə çalışan dövlətlər, o cümlədən Avropa ölkələri, özünümüdafiə mövqeyindən çıxış etmirdilər. Şərq ölkələri ilə, o cümlədən Azərbaycanla əlaqədar geniş qəsbkarlıq planları olan Qərb dövlətləri bu yolda başlıca maneə olan qüdrətli Osmanlı imperiyasına arxadan - Səfəvilər dövlətinin əli ilə zərbə vurmaq istəyirdilər. Moskva dövləti isə Səfəvilər dövləti ilə Osmanlı imperiyasının daim müharibə vəziyyətində olmasına, bu qüdrətli türk dövlətlərinin bir-birini daha çox zəif salmasına çalışırdı. Çünki bu, Rusiyanın Azərbaycanla əlaqədar gələcək qəsbkarlıq planlarını həyata keçirməsi üçün əlverişli şərait hazırlayırdı.

Azərbaycan dövlətləri öz gələcək xarici siyasət planlarını həyata keçirmək üçün Roma papaları, Venesiya respublikası, Neapol krallığı, Polşa, Macarıstan, Almaniya, İspaniya, Portuqaliya, Fransa, İngiltərə, Hollandiya, habelə Skandinaviya ölkələri, hətta Burqundiya və Qolştiniya hersoqluqları ilə də diplomatik əlaqə yaratmışdılar. Qərb saraylarında danışıqlar aparən Azərbaycan diplomatları öz ölkələrinin iqtisadi və siyasi mənafeyini uğurla müdafiə edirdilər. Ağqoyunlu və Səfəvi saraylarında daim Qərb ölkələrinin elçiləri olur, hətta bir sıra Avropa dövlətlərinin daimi səfirlikləri fəaliyyət göstərirdi.

Araşdırmalarımız göstərir ki, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri, Osmanlı imperiyasına qarşı fəal xarici siyasətləri Yer kürəsinin əlaqədar rayonunda tarixi inkişafın gedişinə müəyyən təsir göstərmiş, ümumdünya tarixində dərin iz qoymuşdur.

Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri uzun tarixi dövr ərzində Osmanlı imperiyasının ağır zərbələrini öz üzərinə götürməklə Türkiyənin Avropa qitəsində, həmçinin Afrikada geniş hərbi uğurlarına mane oldular. Bir çox Avropa dövlətləri qüvvətli rəqibdən xilas oldular.

Azərbaycan ərazisindəki orta əsr dövlətlərinin Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrini lazımınca araşdırmadan ümumdünya tarixinin bir çox məsələlərini tam aydınlığı, incəlikləri ilə işıqlandırmaq mümkün deyildir.

* * *

Azərbaycanın Qərbi Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələri probleminə həsr olunmuş bu kitabda əsas diqqət Avropa ölkələri ilə əlaqələrimizi doğuran tarixi şəraitin aydınlaşdırılmasına və Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin Venesiya respublikası, Papalıq, Neapol krallığı, Trabzon yunan dövləti, Kipr, Rodos, Polşa, Macarıstan, Albaniya, Burqundiya və b. Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrinin araşdırılmasına yönəldilmişdir. Əsər üzərində işi başa çatdırarkən axtarışlar zamanı rastlaşdığım mürəkkəb elmi problemlərin həllində daim qayğısını gördüyüm unudulmaz müəllimim professor Ə.M.Şahmalıyevi minnətdarlıqla yada salır, görkəmli tarixçilər - O.Əfəndiyev, S.Aşurbəyli, S.Onullahi, M.Heydərov, Ə.Rəhmani, Ə.Hüseynov, R.Məmmədov, Ş.Fərzəliyev və başqalarının XV-XVI əsrlər tariximizə dair əsərlərindən faydalandığını oxuculara yetirməyi özümə borc bilirəm.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANIN AVROPA ÖLKƏLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİ DOĞURAN TARİXİ ŞƏRAİT

(XV əsrin ortaları)

XV əsrin ortalarında Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə əlaqələrini doğuran tarixi şərait tarixşünaslıqda lazımcına araşdırılmamışdır.

Xarici ölkə tarixçilərinin, ümumiyyətlə, İran, Türkiyə və bir sıra Qərb dövlətlərinin tarixinə həsr olunmuş əsərlərində XV əsr hadisələrindən bəhs olunarkən bizi maraqlandıran məsələ haqqında, systemsiz halda da olsa, bəzi məlumatlara təsadüf olunur. Bu əsərlərdəki, əksər hallarda səthi olan, çox qısa məlumatlar Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələrinin həqiqi səbəblərini aydınlaşdırmır.

Qərb tarixşünaslığında Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri, xüsusilə bu dövlətin ən geniş əlaqə saxlamış olduğu Venesiya respublikası ilə əlaqələrinin səbəbini, ötəri də olsa, aydınlaşdırmaq məqsədi ilə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Venesiya respublikasına rəğbət ruhunda yazılmış əsərlərdə müstəmləkəçilik siyasəti yeridən bu dövlətin qəsbkar xarici siyasətindən, demək olar ki, bəhs olunmamış, "türk təhlükəsinə" olduqca geniş yer verilmişdir. Bu əsərlərdə XV əsrin II yarısında Şərq və Qərb ölkələri arasındakı yaxınlaşmanın yeganə səbəbi Türkiyənin fəal xarici siyasəti hesab olunur.

Türk tarixçiləri isə Venesiya, Ağqoyunlu dövləti və bir çox başqa ölkələrin Türkiyə üçün böyük təhlükə törətdiyindən, bu dövlətlərin istilaçılıq siyasəti yeritməsindən geniş danışirlər; türk tarixçilərinin bir çoxu Ağqoyunlu dövlətini Türkiyəyə qarşı başlıca təhlükə hesab edirlər. Ağqoyunlu tarixindən bəhs edən əsərlərdə də bu dövlətin Qərb aləmi ilə yaratdığı geniş əlaqələri doğuran daxili səbəblər lazımcına açılmamışdır; Ağqoyunlu dövləti, əsas etibarilə özünü müdafiə edən dövlət kimi qiymətləndirilmiş, bu dövlətin fəal xarici siyasət yeritməsi lazımcına işıqlandırılmamışdır.

Rus şərqşünası prof. İ.P.Petruşevski Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə, xüsusən Venesiya ilə diplomatik əlaqələrinə toxunarkən bunu XV əsrin II yarısında Osmanlı Türkiyəsinin gömrük siyasəti ilə, həmçinin sultan II Mehmedin (1451-1481) xarici siyasi planları ilə izah etmişdir. Bu fikir Azərbaycanın və İranın əlaqədar dövr tarixindən bəhs olunan elmi-soraq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Azərbaycan alimi C.M.İbrahimov Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair tədqiqatlarında İ.P.Petruşevskinin yuxarıda göstərdiyimiz elmi nəticəsini təsdiq edir. Bəzi ədəbiyyatda isə Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərindən danışılarkən Türkiyənin fəth siyasətinə geniş yer verilir. Ağqoyunlu dövləti, həmçinin Venesiya və b. Qərb ölkələri "türk hücumu təhlükəsindən ehtiyat edən" dövlətlər kimi göstərilir. Beləliklə, Ağqoyunlu dövlətinin Venesiya və b. Qərb ölkələri ilə əlaqələrini doğuran səbəblər lazımcına tədqiq olunmamışdır. Bu əlaqələrin siyasi səbəbləri birtərəfli şərh olunmuş, iqtisadi səbəbləri isə demək olar ki, aydınlaşdırılmamışdır.

Ağqoyunlu dövlətinin Türkiyə əleyhinə Venesiya ilə diplomatik əlaqələrinin səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün XV əsrin II yarısında Ağqoyunlu-Türkiyə və Venesiya-Türkiyə ziddiyyətlərinə ayrı-ayrılıqda nəzər salmaq, ilk növbədə bu ölkələr arasındakı iqtisadi ziddiyyətləri aydınlaşdırmaq, sonra isə bunun qanunauyğun nəticəsi olan xarici siyasi əlaqələri tədqiq etmək lazımdır. Göstərilən ölkələrin bir-birilə əlaqədar iqtisadi siyasəti və diplomatik əlaqələrini ancaq təcrid olunmuş şəkildə deyil, həm də vəhdətdə öyrənmək lazımdır. Göstərilən ölkələrin bir-birilə əlaqədar iqtisadi siyasəti və diplomatik əlaqələrini ancaq təcrid olunmuş şəkildə deyil, həm də vəhdətdə öyrənmək lazımdır. Belə olduqda XV əsrin II yarısında Ağqoyunlu dövləti ilə Qərb ölkələri arasındakı yaxınlaşmanın ümumi səbəblərini daha obyektiv şərh etmək olar.

Əvvəlcə Ağqoyunlu-Türkiyə ziddiyyətləri haqqında. Ağqoyunlu dövləti Qərb ölkələri ilə, xüsusən Venesiya respublikası ilə nə üçün əlaqə yaratmışdı? Elmi ədəbiyyatda, əksər hallarda göstərilirdi ki, Osmanlı Türkiyəsinin fəal xarici siyasəti bu əlaqələrin yeganə səbəbidirmi? Yoxsa Qərb tarixçilərinin göstərdikləri kimi, Venesiya respublikası, sadəcə olaraq, Türkiyəyə qarşı başqa ölkələr kimi Ağqoyunlu dövlətindən də istifadə etmişdir? Ağqoyunlu dövlətinin Qərblə əlaqə yaratmaqda Türkiyədən müdafiə olunmaqdan başqa, heç bir iqtisadi və siyasi məqsədi olmamışdırmı?

Həqiqi vəziyyəti aydınlaşdırmağa çalışaq.

Ağqoyunlu-Venesiya münasibətlərini təkcə Osmanlı imperiyasının şərqə doğru genişlənməsilə və sultan II Mehmedin xarici siyasi niyyətlərilə izah etmək kifayət deyildir. Bu münasibətləri Venesiyanın Şərq ticarətinin təhlükə qarşısında qalması ilə də əsaslandırmaq birtərəflidir. Ağqoyunlu-Venesiya münasibətlərinin, daha əsaslı səbəbləri - bilavasitə Ağqoyunlu dövlətinin özü ilə bağlı olan səbəbləri vardır.

İqtisadi səbəblər. Ağqoyunlu dövlətinin Qərbi Avropa ölkələrilə əlaqələri və "osmanlılara qarşı müharibəyə hazırlıqları, hər şeydən əvvəl... Xorasandan Qaramana qədər uzanan..." və Kür çayından İran körfəzinədək geniş ərazini əhatə edən bir ölkənin hökmdarı Uzun Həsənin Qərb dövlətləri ilə bilavasitə ticarət əlaqələri yaratmaq siyasətindən irəli gəlmişdi, Osmanlı Türkiyəsi ilə dərin ticarət ziddiyyətləri nəticəsində

yanarmışdı. Göründüyü kimi, bu ziddiyyətlər dövlətin iqtisadi qüdrəti üçün həyati əhəmiyyəti olan xarici ticarətlə-ipək ticarəti ilə bağlı idi.*

Ağqoyunlu-Osmanlı ticarət ziddiyyətlərindən danışarkən konkret olaraq iki əsas cəhəti nəzərə almaq lazımdır:

1) XIII-XV əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqdə cərəyan edən siyasi hadisələr Asiyanı Avropa ilə əlaqələndirən ticarət yollarında bir sıra dəyişikliklər əmələ gətirmişdi. Məlum olduğu kimi, əvvəllər Ön Asiya şəhərləri Şərqlə Qərb arasındakı ticarəti əlaqələndirən yeganə mərkəzlər deyildilər. Müxtəlif cür Şərq malları Çin, Hindistan və Orta Asiyadan Həştərxan vasitəsilə Qara dəniz sahillərinə - Tanaya da gətirilir, buradan isə 6-7 Venesiya gəmisində İtaliyaya aparılır, bütün Avropada yayılırdı. Lakin sonralar vəziyyət dəyişdi. 1395-ci ildə Həştərxanın, 1400-cü ildə isə Bağdadın Teymur tərəfindən dağıdılması Təbrizin ticarət əhəmiyyətini daha da artırdı. Təbriz Yaxın Şərqlə ən böyük ticarət (habelə elm və mədəniyyət) mərkəzinə çevrildi. Hələb və Bursa vasitəsilə İtaliyadan gətirilən mahud, Şirvan, Gürcüstan, Gilan, Yezdin xam və toxunulmuş ipəyi, Hindistandan gətirilən nadir boyalar və ədviyyat şeyləri məhz Təbriz bazarlarında satılırdı. Demək olar, bütün Şərqlə ticarət sinirlərini özündə birləşdirən Təbriz, həm də Şərq mallarını xarici ölkələrə ixrac edən mühüm məntəqə idi. Təbrizin ixracatında xam ipək əsas rol oynayırdı. Təbriz və başqa Azərbaycan şəhərlərinin ticarət əhəmiyyətinin artması, ümumiyyətlə, Ağqoyunlu dövləti ərazisindən keçən karvan yollarının canlanması ilə əlaqədər idi.

XV əsrin II yarısında Ağqoyunlu ərazisindən beynəlxalq əhəmiyyəti olan mühüm karvan yolları keçirdi. Bu yollardan biri Yaxın və Orta Şərq bazarlarını Təbriz-Xəzər sahili Azərbaycan rayonları və Həştərxan vasitəsilə Moskva ilə birləşdirirdi. Azərbaycanla, həmçinin başqa Şərq ölkələri ilə, Rusiya arasında qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin genişlənməsində böyük əhəmiyyəti olan həmin yolda üstünlük Şirvan tacirlərinə məxsus idi.

Ağqoyunlu ərazisindən keçən digər mühüm karvan yolu Hindistan, İran və Azərbaycanı Qara dənizlə birləşdirən Hörmüz-Təbriz-Trabzon ticarət yolu idi. Bu yol vasitəsilə Trabzona və Kafaya gətirilən Şərq malları (xüsusilə xam ipək) Venesiya və Genuya tacirlərinin əlinə keçir, Konstantinopol vasitəsilə bütün Avropada yayılırdı. Öz növbəsində boğazlardan keçirilərək Trabzona və Kafaya gətirilən Avropa malları Təbriz vasitəsilə müxtəlif Şərq ölkələrinə göndərilirdi. Beləliklə, göstərilən ticarət yolu Qara dəniz vasitəsilə Avropa-Asiya ticarətində, habelə Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Bağdadın və Həştərxanın süqutundan sonra Təbriz-Trabzon karvan ticarəti daha da canlanmışdı. Konstantinopolun Türkiyə tərəfindən fəthində bu yol Avropa-Şərq ticarətində mühüm rol oynayırdı. Lakin bununla belə, bəzi tarixçilərin 1453-cü ildə Konstantinopolun türklər tərəfindən alınmasınadək Şərqlə bütün ticarətin Konstantinopol, Trabzon, Kafa və Təbriz vasitəsilə aparıldığını iddia edən fikirləri elmi əsasa malik deyil. Çünki Avropa tacirləri hələ 1453-cü ildən, yəni Konstantinopolun fəthindən çox-çox əvvəl Aralıq dənizi vasitəsilə Ön Asiyadakı ticarət mərkəzlərində, xüsusən Hələb, Şam (Dəməşq), Trablis, Beyrut və başqa şəhərlərdə müxtəlif Şərq ölkələrindən gəlmiş tacirlərlə qızgın ticarət edirdilər.

Asiyanın içərilərindən bu məşhur ticarət mərkəzlərinə gələn karvan yolları da Ağqoyunlu dövlətinin ərazisindən keçirdi. İtaliyadan gətirdikləri mahudu və digər məhsulları satan Venesiya tacirləri Hələb, Şam, Beyrut, Bursa və başqa Ön Asiya şəhərlərində Təbrizdən gələn ipək karvanlarını qarşılayırdılar. 1474-cü ilin sentyabrında Təbrizdə olan venesiyalı Ambrocco Kontarini buradan karvanlarla Hələbə çoxlu ipək yola salındığını qeyd edir. Osmanlı Türkiyəsi boğazlarda möhkəmləndikdən sonra Hələb, Beyrut, Şam və başqa Ön Asiya şəhərləri Ağqoyunlu tacirlərinin avropalılarla əlaqə saxladığı ən əlverişli məntəqələr idi.

Şərq ölkələrinin Avropa ilə ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində Təbriz-Bursa-İstanbul yolunun da böyük əhəmiyyəti vardı.

Göründüyü kimi, XV əsrin II yarısından Ağqoyunlu dövlətinin ərazisindən Asiya ilə Avropanı əlaqələndirən mühüm beynəlxalq ticarət yolları keçirdi. Bu karvan yollarının Qərbi Avropa ölkələrinin xam və toxunulmuş ipəklə, habelə başqa Şərq malları ilə təmin olunmasında böyük rolu vardı. Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhəri isə, demək olar ki, bu yolların hamısının qovşağında olmaqla sanki Asiya-Avropa ticarətini tənzim edirdi.

Həm Aralıq dənizi, həm də Qara dəniz sahilindəki ticarət mərkəzlərində Azərbaycan ipəyinin əsas alıcıları italyanlar, birinci növbədə venesiyalıları idilər.

Ağqoyunlu hökmdarları ölkəni xarici ticarət üçün əlverişli olan bu mövqeyindən geniş istifadə edirdilər. Dövlətin ərazisindən keçən karvanlardan alınan gömrük Ağqoyunlu dövlətinin əsas gəlir mənbəyi idi. Uzun Həsənin fərmanı ilə bütün iri ticarət mərkəzlərində gömrükxanalar yaradılmışdı. Türk tarixçisi Fəxri Dalsar Uzun Həsənin gömrük qanunlarından bir neçəsini nəşr etdirmişdir. Bu qanunlara əsasən, Ağqoyunlu ərazisindən Qərbə aparılan hər Diyarbəkr batmanı ipəkdən 48 Diyarbəkr axçası gömrük alınır. Sonralar bu rəqəm 12 axça

* Məlum olduğu kimi, Ağqoyunlu dövlətinin əhatə etdiyi ərazi, xüsusən Azərbaycanın cənub rayonları və Qərbi İran Ağqoyunluların hakimiyyətə gəlməsindən əvvəl, uzun tarixi dövr ərzində, yadellilərin bir çox hücumlarına məruz qalmışdı. Bunun nəticəsində isə iqtisadiyyata, xüsusən əkinçilik və başqa oturaq təsərrüfat sahələrinə ağır zərbə dəymişdi. Suvarma qurğuları dağıdıldığından kənd təsərrüfatı bərhad vəziyyətə düşmüşdü. Ağqoyunlu dövlətində böyük gəlir əsasən ipək ticarətindən əldə edilirdi.

da artırıldı. Uzun Həsənin gömrük qanunlarında tez-tez firəngi* atlasların, qumaşların adı çəkilir ki, bu da Ağqoyunlu dövlətinin avropalılarla geniş ticarət əlaqələri olduğunu sübut edir.

XV əsrin 60-70-ci illərindən Osmanlı imperiyası Ağqoyunlu-Avropa ticarət əlaqələri yolunda təhlükəli maneəyə çevrilmişdi. Sultan II Mehmedin ağır gömrük siyasəti Ağqoyunlu dövlətini yuxarıda göstərdiyimiz əsas gəlir mənbəyindən məhrum etmək məqsədi daşıyırdı.

2) Ağqoyunlu-Avropa tranzit ticarətində Osmanlı Türkiyəsi ərazisindən keçən karvan yolları da böyük rol oynayırdı. Əgər Təbrizə toplanan Şərq mallarının bir qismi karvanlarla Trabzon və Hələbə göndərilirdisə, digər mühüm qismi Türkiyə ərazisində avropalıların qızgın ticarət etdikləri ticarət və toxuculuq mərkəzlərinə yola salınırdı. Bəhs etdiyimiz dövrdə ipək Anadoluya əsasən üç istiqamətdən - Təbriz, Hələb və Trabzondan gətirilirdi**. Azərbaycan-Türkiyə və Azərbaycan-Avropa ticarət əlaqələrində Təbriz-Bursa karvan yolu mühüm rol oynayırdı. Bu karvan yolunda ən mühüm məntəqə Toqqat idi. Təbrizdən gedən ticarət karvanları Toqqatda Şirvan, Gəncə və Gürcüstandan gələn ipək karvanları ilə birləşir və Bursaya yönəlirdi. Bursaya gedən ipək karvanlarında təxminən 300-400 heyvan olurdu. Türk tarixçisi İnalçik Xəlil XV əsrin II yarısında Bursanın Aralıq dənizi ölkələri üçün Hələb kimi mühüm bir ipək bazarına çevrildiyini göstərir. Bursa Azərbaycan ipəyi ilə Qərbi Avropadan gətirilən yun malların mübadilə edildiyi beynəlxalq ticarət mərkəzi idi. Təbrizdən gələn hər karvan Bursaya orta hesabla 200 tay ipək gətirirdi. Şirvan ipəyi də Bursa ticarətində mühüm yer tuturdu. 1467-ci ildə Şamaxıdan təkcə Əbdürrəhim adlı bir tacir Bursaya 220 min axça dəyərində 4400 tay ipək gətirmişdi.

Bursada və başqa Türkiyə bazarlarında xam ipəyə olan tələbat getdikcə artırdı. Bu, XV əsrin II yarısında Venesiya və başqa İtaliya şəhərlərində toxuculuğun sürətli inkişafı ilə əlaqədar idi. Venesiya respublikası öz toxuculuq manufakturalarının xam ipəyə olan tələbini əsasən Bursadan və Hələbdən aparılan Azərbaycan ipəyi vasitəsilə ödəyirdi. Ağqoyunlu dövlətindən gətirilən ipəyə tələbatın artması bir də Bursada və İstanbulun özündə toxuculuq müəssisələrinin inkişafa başlaması ilə əlaqədar idi.

Aralıq dənizinin şərqində möhkəmlənmək üstündə Venesiya ilə müharibəyə başlayan II Mehmed, əslində Avropa-Şərq ticarətində özü vasitəçilik etmək istəyirdi. O, müxtəlif yollarla avropalıların Şərqdə ticarətinə mane olur, Osmanlı Türkiyəsində toxuculuq sənayesinin inkişafına ciddi fikir verirdi. Sultan, Türkiyəni Şərqdən alınan xam ipəyi toxuyaraq avropalılara hazır şəkildə satan bir ölkəyə çevirmək istəyirdi. Bu məqsədlə o, cürbəcür məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə Azərbaycandan gətirilən xam ipəyin Türkiyədən xaricə aparılmasına mane olurdu. Azərbaycandan gətirilən ipək əlverişsiz şərtlərlə Osmanlı tacirlərinə satılmalı idi. Ağqoyunluların Türkiyə ərazisi vasitəsilə Qərblə ticarət etməyə məcbur olduqlarını yaxşı bilən II Mehmed onlardan çoxlu gömrük aldırdırırdı. Azərbaycandan Bursaya gedən ipək karvanlarından iki yerdə - Toqqatda və Bursada gömrük alınır. II Mehmedin qanunlarına görə, xam ipək və ipək parçadan hər 100 axçaya 2 axça hesabı ilə gömrük alınır. Bursada, ümumiyyətlə, ticarət gömrüyündən əldə edilən 3 mln. axçadan 2 mln.-u ipəkdən alınır. Bursa gömrüyündən Osmanlı dövlətinin əldə etdiyi mənfəəti aşağıdakı rəqəmlər daha aydın göstərir: 1460-cı ildə 180.000 axça, 1492-ci ildə 661.000 axça, 1494-cü ildə isə 5.500.000 axça. Bu rəqəmlər, həmçinin Trabzonun süqutu ilə Qara dəniz ticarətindən məhrum olan Ağqoyunlu tacirlərinin Bursaya daha çox axışdığını da sübut edir. Beləliklə, Ağqoyunlu dövləti ilə Türkiyə arasında dərin ticarət ziddiyyətləri vardı. Osmanlı Türkiyəsinin iqtisadi siyasəti nəticə etibarilə Ağqoyunlu dövlətinin süqutuna səbəb ola bilərdi. Ağqoyunlu dövlətinin Qərb dövlətləri ilə, o cümlədən Venesiya ilə diplomatik əlaqələrinin başlıca səbəbi də budur. Uzun Həsənin 1472-ci ildə Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlaması da başlıca olaraq, bununla izah olunmalıdır.

Siyasi səbəblər. Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələrinin siyasi səbəbləri yuxarıda göstərdiyimiz iqtisadi səbəblərdən doğurdu. Məsələn burasında idi ki, Sultan II Mehmed Şərqdən gələn ipək karvanlarından gömrük almaqla kifayətlənmirdi. O, 1453-cü ildə Qara dənizin açarları olan Bosfor və Dardanel boğazlarını ələ keçirdikdən sonra Avropada olduğu kimi, Asiyada da geniş fəthlərə başlamışdı. Sultan bu zaman Ön Asiyada mövcud olan bütün xırda dövlətləri, o cümlədən Qaraman, İsfəndiyaroğulları, Alaiyyə, Zülqədəroğulları bəyliklərini, habelə Şimali Anadoludakı Genuya koloniyalarını, Trabzon və Ağqoyunlu dövlətlərini aradan qaldırmaq, Anadolu yarımadasını öz hakimiyyəti altında birləşdirmək istəyirdi. O, Şərqlə ticarətdə üstünlüyü ələ almaq, həmçinin Türkiyədə inkişaf edən ipəkçilik sənayesini daim xammalla təmin etmək üçün Osmanlı iqtisadiyyatının şah damarı olan Təbriz-Toqqat-Bursa ipək yolunu tamamilə ələ keçirmək istəyirdi. İnalçik Xəlil belə bir nəticəyə gəlir ki, Bursanı Yaxın və Orta Şərqin ən böyük ticarət mərkəzi ilə - Təbrizlə birləşdirən bu ipək yolu Şərqə doğru Osmanlı fəthlərini istiqamətləndirən əsas amil idi. Türkiyə sultanı dövrünün başlıca xam ipək mənbəyi olan Azərbaycanı, habelə bütün Cənubi Qafqazı fəth etmək niyyətində idi. Belə olduqda, o, Təbrizdən və Ərəb Şərqindən Bursaya, Trabzon və İstanbulla gələn bütün ticarət yollarında təkbəşinə hökmranlıq edə bilərdi.

* Şərq ölkələrində, ümumiyyətlə, avropalılara firənglər deyilirdi. Bu, heç şübhəsiz ki, Avropa tarixində mühüm rol oynamış franklarla və Frank dövləti ilə bağlıdır.

** Hələb və Trabzondan gətirilən ipəyin də, yəqin ki, mühüm hissəsi Azərbaycan ipəyi idi. Çünki həmin ticarət mərkəzlərinə də Azərbaycandan çoxlu ipək aparılırdı.

Sultan II Mehmedin Trabzon yunan dövlətini aradan qaldırması Ağqoyunlu - Osmanlı ziddiyyətlərini kəskinləşdirdi. Bu dövlət IV Səlib müharibəsi (1202-1204) zamanı Bizansın səlibçilər tərəfindən dağıdılması nəticəsində yaranmışdı. Trabzon şəhəri Avropa-Asiya ticarətində vasitəçilik edir, bundan 700 min dukat* gəlir götürürdü. Əvvəlcə genualılar, sonra isə venesiyalılar Trabzonda böyük ticarət imtiyazları ələ keçirmişdilər. Trabzonun Ağqoyunlular üçün də böyük ticarət əhəmiyyəti vardı. Bu şəhər Ağqoyunlu tacirlərindən ötrü Qara dənizə yeganə çıxış yolu idi. Ağqoyunlular burada müxtəlif Şərq malları almağa gələn Avropa tacirlərilə görüşür, Trabzon ticarətindən böyük gəlir götürür, bu şəhər vasitəsilə Krımdakı ticarət mərkəzləri ilə əlaqə saxlayırdılar.

Ağqoyunlular hələ Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməzdən çox əvvəl - paytaxtı Diyarbəkr olan kiçik dövlət ikən Trabzonla dostluq əlaqəsi yaratmışdılar. Trabzon dövləti Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Ağqoyunluların müttəfiqi idi. Öz müstəqilliyini qorumaq iqtidarında olmayan Trabzon imperatorları hələ XIV əsrin ortalarından Ağqoyunlularla dostluq etməyə başlamışdılar. Ağqoyunlu şahzadələri, bir qayda olaraq, Trabzon imperatorlarının qızlarına evlənirdilər. Ağqoyunlu Tur Əli bəyin oğlu Qutlu bəy və Bayandurlar sülaləsinin banisi Qara Yuluq Osman bəy Trabzon sarayı ilə qohum idilər. Bayandurlar sülaləsinin ən görkəmli nümayəndəsi Uzun Həsən isə Trabzon imperatoru IV İoannın qızı Teodoranı (Feodoranı)* almışdı. Trabzon imperatorları, həm də Ağqoyunlu-Avropa diplomatik əlaqələrində vasitəçilik edirdilər.

XV əsrin II yarısında şərqə doğru Osmanlı fəthlərinin güclənməsi ilə Ağqoyunlu-Trabzon münasibətləri daha da möhkəmləndi. Digər tərəfdən Qərb dövlətləri Trabzonu və onun araçılığı ilə bir sıra Şərq ölkələrini Türkiyəyə qarşı danışıqlara cəlb etməyə başladılar. Roma papaları Trabzonda II Mehmedə qarşı hərbi ittifaq təşkil etmək üçün danışıqlar aparırdılar. Papanın planına görə, bu ittifaqın başçısı Uzun Həsən olmalı idi. 1458-ci il Ağqoyunlu-Trabzon-Papa ittifaqına gürcü knyazları da qoşuldular. Trabzonla Qaraman əmirliyi arasında da müttəfiqlik münasibətləri vardı. Papa elçisi Boloniyalı Lüdoviq Trabzon imperatoru, Ağqoyunlu Uzun Həsən, Qaramanlı İbrahim bəy və İsfəndiyaroğlu İsmayıl bəylə danışıqlar apardıqdan sonra 1460-cı ildə "Şərq ölkələrini təmsil edən" bir elçi heyəti ilə Romaya yola düşdü. Bu elçi heyətinə Uzun Həsən, Trabzon imperatoru və gürcü knyazlarının nümayəndələri daxil idilər. Lakin çox keçmədən papa II Piyin acizliyini görən Şərq elçiləri Romanı tərk etdilər.

II Mehmed Trabzonu tutmaq və beləliklə, özünün başlıca rəqibi olan Ağqoyunlu dövlətini Qara dənizə çıxış yolundan məhrum etmək, onun Qərblə əlaqələrini kəsmək üçün bəhanə axtarırdı. Nəhayət, bəhanə ələ düşdü. Məsələ burasında idi ki, Trabzon imperatorluğu hələ 1453-cü ildən Osmanlı sultanlarına ildə 2000 dukat bac verirdilər. İmperator David həmin bacı ləğv etdirmək üçün Uzun Həsəndən İstanbula bir elçi heyəti göndərməsini xahiş etdi. 1459-cu ildə Murad bəyin* başçılığı ilə Ağqoyunlu elçiləri İstanbula gəldilər. Onlar Trabzonun Osmanlılara verdiyi bacın ləğv olunmasını tələb etdilər. II Mehmed bu tələbi rədd etdi. İstanbuldan mənfi cavab alan Uzun Həsən Trabzon yaxınlığında mühüm strateji məntəqə olan Qoyluhisarı geri almaq üçün dəfələrlə təşəbbüs göstərdisə də, səmərəsiz qaldı.

Qoyluhisar toqquşmalarından xəbər tutan II Mehmed Trabzon istiqamətində hücum keçdi. Mahmud paşanın başçılığı ilə Qara dənizlə şərqə doğru böyük bir donanma da irəliləyirdi. Osmanlı sultanı bu donanmanın köməyi ilə Genuya ticarət məntəqəsi olan Amasranı, İsfəndiyaroğulları bəyliyinə məxsus Sinopu və Kastomonini tutdu. Sonra isə o, Qoyluhisarı Ağqoyunluların əlindən aldı. Qoyluhisardan sonra II Mehmed Trabzona hücum zamanı arxadan təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əvvəlcə Ağqoyunlu dövlətini aradan qaldırmaq qərarına gəldi. Osmanlı qoşunları Ağqoyunlu sərhədini keçib sürətlə Ərzincana tərəf yürüş etdi. Sultan Ərzincan yaxınlığındakı Yassıçəmən yaylağında düşərgə saldı və Ağqoyunlularla həlledici döyüşə hazırlaşmağa başladı. Ağqoyunlu dövləti çox çətin vəziyyətə düşdü. Çünki bu zaman Uzun Həsən öz keçmiş rəqibi Qaraqoyunlularla mübarizə aparırdı. Teymuri Əbu Səid və Qaraqoyunlu dövləti ilə ittifaq bağlamışdı. Ağqoyunlu dövləti iki təhlükəli düşmən arasında qalmışdı. Beləliklə, o zaman hələ kiçik bəylik olan Ağqoyunlu dövlətinin aradan qaldırılması təhlükəsi yarandı. Vəziyyəti düzgün qiymətləndirən Uzun Həsən Yassıçəmənə - II Mehmedin hərbi düşərgəsinə bir elçi heyəti göndərdi. Ağqoyunlu elçilərinə Sara Xatun başçılıq edirdi.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasətinin sahmana salınmasında görkəmli diplomat və dövlət xadimi Sara Xatunun böyük rolu vardı. Uzun Həsənin anası, demək olar ki, bütün Şərqdə yeganə istedadlı diplomat qadın kimi məşhur olan Sara Xatun, Avropa ölkələrində də yaxşı tanınırdı. O, bir dövlət xadimi kimi Ağqoyunlu dövlətinin möhkəmləndirilməsinə çalışırdı. Bu məqsədlə feodal dağınıqlığına və sülalə üzvlərinin mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda ara müharibələrinə, saray çəkişmələrinə qarşı mübarizə edirdi. Ağqoyunlu hakimi Əli bəyin ölümündən sonra onun oğulları, habelə Bayandurlar sülaləsinin başqa nümayəndələrinin taxt-tac uğrunda ara müharibələrini sakitləşdirməkdə də onun böyük rolu olmuşdu. Bunun nəticəsində həmin dövrdə

* Dukat - o zaman Venesiya və başqa Qərbi Avropa ölkələrində işlədilən pul vahidi.

* Uzun Həsənin bu arvadı Şərq mənbələrində Dəspinə Xatun adlanır. Ərdəbil hakimləri Səfəvilərlə dostluq münasibətlərində olan Uzun Həsən Feodoradan (Dəspinə Xatundan) olan qızı Martanı Şeyx Heydər Səfəviyə vermişdi. Şərq mənbələrində Aləmşah bəyim adlanan bu qadın Şah İsmayılın anası idi.

* Murad bəy sonralar Uzun Həsənin Venesiya və başqa Avropa ölkələrinə göndərdiyi elçilər heyətinə də başçılıq etmişdi.

hələ kiçik bəylik olan Ağqoyunlu dövləti Osmanlı Türkiyəsi ilə Qaraqoyunlu dövləti kimi iki qüvvətli rəqib arasında müstəqilliyini saxlaya bilmişdi. Olduqca ağıllı və tədbirli qadın olan Sara Xatun dövləti idarə işlərinin bütün sahələrində oğluna yaxından kömək edirdi. Ağqoyunlu dövlətinin xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələrində Sara Xatunun rolu daha mühüm idi. Uzun Həsən bütün xarici siyasət məsələlərini onunla məsləhətləşir, ən məsul diplomatik danışıqlar üçün onu göndərirdi. O nəinki xarici ölkələrin ayrı-ayrı diplomatları ilə, həmçinin Teymuri hökmdarı Əbu-Səid, Osmanlı imperatoru II Mehmed kimi dövlət başçıları ilə də diplomatik danışıqlar aparmış, Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasi mənafeyini müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişdi. Uzun Həsən, xüsusilə xarici siyasətlə əlaqədar ən çətin məsələlərin həllini Sara Xatuna etibar edirdi. Teymuri hökmdarı Əbu Səidin Azərbaycana hücum təhlükəsi yarandıqda sülh danışıqları üçün göndərilən elçilərə də Sara Xatun başçılıq etmişdi. Türkiyə Ağqoyunlu dövlətinin müttəfiqi və Aralıq dənizi sahilində əlverişli strateji məntəqə olan Qaraman əmirliyini aradan qaldırmaq istədikdə Osmanlı imperatoru II Mehmedlə danışıqlar aparmaq üçün yenə də Sara Xatun göndərilmişdi. Sara Xatunu bir diplomat, həmçinin dövlət xadimi kimi təkcə Şərqdə deyil, Avropada da tanıyırdılar.

Venesiya respublikasının senatı onun Ağqoyunlu sarayındakı nüfuzunu nəzərə alaraq, demək olar, Azərbaycana göndərilən bütün diplomatlarına ciddi tapşırırdı ki, Sara Xatuna ehtiram göstərsinlər, müxtəlif hədiyyələr versinlər, məqsədlərinə nail olmaq üçün ondan istifadə etsinlər. Venesiyadan Azərbaycana göndərilən, demək olar, bütün diplomatik sənədlərdə Sara Xatunun adı çəkilir, ondan bəhs olunur.

Bir diplomat kimi Sara Xatunun fəaliyyətində, onun Sultan II Mehmedlə bağladığı 1461-ci il sülhünün böyük əhəmiyyəti var. Bu sülh, hələlik əlimizdə olan məlumata görə, Sara Xatunun xarici ölkə hökmdarları ilə bağladığı ilk müqavilələrdən biridir. Uzun Həsən Sara Xatunu Sultan II Mehmedin hərbi düşərgəsinə göndərərkən, onun qarşısına iki çətin vəzifə qoymuşdu. Əvvəla, o, Osmanlı sultanını Ağqoyunlular üzərinə hücum etmək fikrindən daşındırmalı idi. Çünki II Mehmedin bu hücumu Ağqoyunlu dövlətinin varlığına son qoya bilərdi. Bu məqsədə nail olduqdan sonra Sara Xatun sultanı mümkün qədər Trabzonu fəth etmək fikrindən də döndərməli idi.

Bütün Yaxın və Orta Şərqdə böyük nüfuzu olan Sara Xatun Osmanlı sultanının hərbi düşərgəsində yaxşı qarşılandı. Mənbələrin məlumatına görə, diplomatik danışıqlar zamanı Sara Xatun və II Mehmed bir-birinə "ana", "oğul" deyərək müraciət edirmişlər. Sara Xatun bu danışıqlar zamanı özünün bütün diplomatik ustalıqından istifadə edərək Uzun Həsənin birinci tapşırığını yerinə yetirə bildi. II Mehmed Ağqoyunlu dövlətinə qarşı müharibə etmək fikrindən daşındırdı. İki ölkə arasında, Ağqoyunluların Osmanlı dövlətinə, habelə onun himayəsindəki yerlərə hücum etməməsi və Türkiyə qoşunlarının Trabzona hücumu zamanı Ağqoyunlu dövlətinin bitərəf qalması şərtlə sülh bağlandı. Bu sülhün o zaman Ağqoyunlu dövləti üçün böyük əhəmiyyəti oldu. Məhz Sara Xatunun bağladığı bu müqavilə nəticəsində o zaman Türkiyə ilə toqquşmağa qadir olmayan kiçik Ağqoyunlu dövləti öz müstəqilliyini saxlaya bildi. Lakin Sara Xatun ona tapşırılmış ikinci vəzifəni yerinə yetirə bilmədi: sultanı Trabzon yunan dövlətini Türkiyəyə qatmaq fikrindən döndərmək mümkün olmadı.

Ağqoyunlu dövlətini təcrid etdikdən sonra II Mehmed Trabzon üzərinə yeridi. Lakin o, Uzun Həsənin arxadan hücum etməyəcəyinə əmin deyildi. Buna görə də Sara Xatun başda olmaqla Ağqoyunlu elçilərini də özü ilə götürdü*. Sara Xatun yol boyu sultanı Trabzonu fəth etmək fikrindən döndərməyə çalışdı. Lakin onun söyləri heç bir nəticə vermədi. 1461-ci il oktyabrın 26-da Trabzon zəbt edildi. Şəhərin əldən getdiyini görəndə Sara Xatun öz gəlininin - Dəspinə Xatunun Trabzon taxtına varislik hüququnu irəli sürdü. Bundan istifadə edib Trabzon xəzinəsini sultanla bölüşdürdükdən sonra Ağqoyunlu elçilərinin başında geri qayıtdı. Sara Xatunla birlikdə, Yassıçəməndə bağlanmış müqaviləni təzələmək üçün sultanın elçiləri də Ağqoyunlu sarayına gəldilər.

Bununla Osmanlı sultanı qərbdəki fəthlərini həyata keçirərkən öz arxasını təhlükəsizləşdirmək istəyirdi.

Trabzonun fəthi ilə Ağqoyunlu dövləti təkcə öz müttəfiqini deyil, həm də Qara dənizə yeganə çıxış yolunu itirdi. Ağqoyunlu-Türkiyə münasibətləri kəskinləşdi. Qaraman hadisələri Ağqoyunlu-Osmanlı ziddiyyətlərini son həddə çatdırdı. Aralıq dənizi sahilində - çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən Qaraman bəyliyi bütün Anadolu yarımadasını ələ keçirməyə çalışan Osmanlı dövləti ilə, Qərbi Avropa ölkələri ilə bilavasitə ticarət əlaqələri yaratmağa çalışan Ağqoyunlu dövləti arasında mənafehlərin düyn nöqtəsi idi. Osmanlı Türkiyəsinin Kiçik Asiyada genişlənməsindən təhlükəyə düşən Qaraman bəyləri Misir, Kipr, Rodos, Balkan knyazlıqları ilə əlaqə saxlayır, Avropa ölkələri ilə danışıqlar aparırdılar. Qaraman əmirliyi Osmanlı Türkiyəsinə qarşı Ağqoyunlu dövləti və Venesiya ilə ittifaqda idi.

Qaraman əmirliyi mühüm hərbi-strateji məntəqə idi. Bu dost ölkənin ərazisi Ağqoyunlular üçün Aralıq dənizinə yeganə çıxış yolu idi. Osmanlı imperiyasının iki başlıca düşməni - Ağqoyunlu dövləti və Venesiya respublikası məhz burada birləşə bilərdilər. Uzun Həsənin Avropaya göndərdiyi elçilər Qaramandan keçib gedirdilər. Ağqoyunlular Qaraman ərazisində, həm də avropalılarla geniş ticarət əlaqəsi saxlayırdılar. Trabzonun işğalından sonra Qara dəniz ticarətindən məhrum olmuş Ağqoyunlular üçün Qaramanın ticarət əhəmiyyəti daha da artmışdı. Bundan başqa, Qaraman osmanlılara qarşı Ağqoyunlu dövlətinin ənənəvi müttəfiqi idi. Qaraman ərazisinin Ağqoyunlu dövləti üçün hərbi-strateji məntəqə kimi əhəmiyyəti daha böyük idi. Osmanlı imperiyası

* Ağqoyunlu elçilərindən biri II Mehmedlə sülh müqaviləsi bağlanıldığını Uzun Həsənə xəbər vermək üçün Diyarbəkrə yola salınmışdı.

ilə labüd müharibənin yaxınlaşdığı bir zamanda Uzun Həsən, Qaraman ərazisini heç cür itirmək istəmirdi. Çünki Türkiyə XV əsrin II yarısında odlu silahlara, xüsusən ağır toplara malik olan qüvvətli dövlət idi. Ağqoyunlu ordusunun isə odlu silahları yox idi. Buna görə də Uzun Həsən osmanlıları məğlub etmək üçün, necə olursa olsun, odlu silahlar ələ keçirməyə çalışırdı. Bunu isə o zaman ancaq Qərb ölkələrindən almaq olardı. Bu mənada Qaraman Avropadan odlu silahlar almaqdan ötrü yeganə və ən əlverişli məntəqə idi. Qaramanın II Mehmed tərəfindən alınması Uzun Həsənin qarşıdakı müharibədə qələbə ümidini itirməsi demək idi. Beləliklə, XV əsrin 60-cı illərində Qaraman bəyliyi özünün son illərini yaşayırdı. Osmanlı sultanı Qaramanı işğal etmək üçün fürsət gözləyirdi.

Belə bir şəraitdə 1464-cü il avqustun 4-də Qaraman əmiri İbrahim öldü. Onun böyük oğlu - qanuni vəliəhd İsaq Qaraman taxtına əyləşdi. Fürsətdən istifadə edən II Mehmed İbrahimin digər oğullarını - öz xalası oğullarını İsaqa qarşı qaldırdı*. Sultandan yardım alan Pir Əhməd İsaqı məğlub edib Qaraman taxtını ələ keçirdi. Bundan narazı qalan İsaq Uzun Həsənə müraciət etdi. Öz növbəsində Uzun Həsən də fürsəti əldən vermədi. O, Qaramana qoşun çəkdi və Osmanlı hərbi qüvvələri ilə birləşən Pir Əhmədi məğlub edib İsaqı yenidən taxta əyləşdirdi. Lakin İsaqın hakimiyyəti bu dəfə də uzun sürmədi. Pir Əhməd Osmanlı qoşunlarının köməyi ilə yenidən Qaraman taxtını ələ keçirdi. İsaq kömək almaq üçün Uzun Həsənin yanına qaçdı. Lakin Cahanşahla həlledici döyüşə hazırlaşan Ağqoyunlu hökmdarı bu dəfə öz müttəfiqinə yardım edə bilmədi.

"Qaraman məsələsi"ndə ilk müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan Ağqoyunlu hökmdarı Türkiyənin şərqdəki müttəfiqləri ilə mübarizəyə girdi. 1464-1469-cu illər ərzində bir-birinin dalınca böyük qələbələr qazandı. Qərbi Avropa ölkələri, o cümlədən Venesiya, Türkiyəyə qarşı Ağqoyunlu dövləti ilə əlaqələrini genişləndirmək qərarına gəldilər. Öz növbəsində Uzun Həsən də osmanlılara qarşı Venesiyanın və digər Avropa dövlətlərinin hərbi qüvvələrindən istifadə etmək istəyirdi. XV əsrin 60-cı illərinin sonuna yaxın Ağqoyunlu dövləti ilə Venesiya respublikasının Türkiyə əleyhinə birləşməsi üçün şərait yetişirdi.

Bütün bunları vaxtında qiymətləndirən II Mehmed Avropada hərbi əməliyyatları dayandırdı: Venesiya və Macarıstanla sülh danışıqlarına başladı. Qərbdəki bu iki əsas düşmənin başını qatan sultan 1468-ci ilin baharında yaxşı təlim görmüş Osmanlı ordusunun başında Anadoluya çıxdı və Qaramana hücum etdi. II Mehmed Türkiyə qoşunlarından qat-qat az hərbi qüvvəyə malik olan Pir Əhmədi məğlub edərək, asanlıqla Qaramanın paytaxtı Konyanı aldı. Bununla Anadolunun cənub-qərbində uzun zaman Türkiyəyə qarşı mübarizə aparan Qaraman bəyliyinə son qoyuldu. Ağqoyunlu dövləti Aralıq dənizinə əlverişli çıxış yolundan məhrum edildi. Uzun Həsənin Osmanlı imperiyasını məğlub etmək üçün Avropadan odlu silah almaq imkanı aradan qaldırıldı.

Lakin, ölkənin dağlıq yerlərində, xüsusilə Aralıq dənizi sahili rayonunda möhkəmlənən Qaraman şahzadələri osmanlılara qarşı mübarizəyə başladılar. Qaramanın sahil rayonu yenə də Qaraman şahzadələrinin nəzarəti altında qaldı. Beləliklə, sultanın iki təhlükəli düşməninin "Qaraman məsələsi"nə qarışmaq ehtimalı tamamilə aradan qaldırılmadı. "Qaraman məsələsi"ni diqqət mərkəzində saxlayan II Mehmed, bir-birinin ardınca Osmanlı ordusunda şöhrət tapmış Rumlu Mehmed paşanı (1469), İsaq paşanı (1470) və Gədik Əhməd paşanı (1471) buraya göndərdi. Uzun Həsən sultandan Qaraman işlərinə qarışmamağı tələb etsə də, bu heç bir nəticə vermədi. Görkəmli diplomat Sara Xatunun Türkiyə sultanı ilə Qaramanı öz keçmiş hakimlərinə qaytarmaq haqqındakı danışıqları da faydasız qaldı. "Qaraman böhranı" Ağqoyunlu-Osmanlı ziddiyyətlərini müharibə həddinə yaxınlaşdırmaqda idi. Beləliklə, Ağqoyunlu dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında dərin hərbi-siyasi ziddiyyətlər də vardı. Sultan II Mehmed Ağqoyunlu dövlətinin ərazisini Osmanlı imperiyasına qatmaq niyyətində idi. Lakin Ağqoyunlu dövlətinin Türkiyə ilə əlaqədar xarici siyasətinə gəldikdə isə, bu məsələnin tədqiq olunmalı, dəqiqləşdirilməli cəhətləri çoxdur.

Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə əlaqədar xarici siyasət tarixini elmi baxımdan düzgün qiymətləndirmək üçün Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri tarixini iki dövrə bölmək lazımdır:

birinci dövr, Ağqoyunluların Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsindən əvvəl Ağqoyunlu-Türkiyə münasibətləri;

ikinci dövr, Ağqoyunluların Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsindən sonra Ağqoyunlu-Türkiyə münasibətləri.

Birinci dövrdə Ağqoyunlu dövləti Dəclə və Fərat çaylarının yuxarılarında yerləşməklə paytaxtı Diyarbəkər olan kiçik bir bəylik idi. Ağqoyunlu hakimləri ilə osmanlı sultanları arasında ənənəvi düşmənçilik münasibətləri vardı. Ağqoyunlular Anqara döyüşündə (1402) İldırım Bəyazidə qarşı Teymurun tərəfində vuruşduqdan sonra Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri daha da pisləşdi. Osmanlı sultanları bu kiçik, lakin təhlükəli dövləti aradan qaldırmaq üçün məqam gözləyirdilər. Buna görə də, XV əsrin ortalarında Osmanlı fəthləri genişləndikdə Ağqoyunlu dövlətinin beynəlxalq vəziyyəti çox pisləşdi. Bu dövlətin sultan II Mehmed tərəfindən aradan qaldırılması təhlükəsi yarandı. Lakin, Osmanlı dövləti bu zaman Ağqoyunlular üçün yeganə xarici təhlükə deyildi. Ağqoyunluların ənənəvi rəqibi olan Qaraqoyunlular da Diyarbəkərə hücum etməyə

* İbrahimin İsaqdan başqa, Pir Əhməd, Qaraman, Qasım, Ələddin, Süleyman və Nuri Sofi adlı 6 oğlu qalmışdı. Onların anası II Mehmedin xalası Sultan Xatun idi.

hazırlaşdılar. Qaraqoyunlu Cahanşah Ağqoyunlulara qarşı həm də teymurilərlə ittifaqa girmişdi (1459) və Sultan II Mehmedlə dostluq əlaqələri saxlayırdı*. Beləliklə, o zaman, Ön Asiya və Orta Şərqi üç ən iri dövləti kiçik Ağqoyunlu bəyliyinə qarşı düşmən cəbhədə birləşmişdi. Belə mürəkkəb şəraitdə, yəni iki təhlükəli rəqib arasında (qərbdə Türkiyə, şərqdə isə Qaraqoyunlu dövləti) qalan Ağqoyunlu dövləti öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq siyasəti yeridirdi. Ağqoyunlu Uzun Həsən məqsədinə nail olmaq üçün fəal xarici siyasət yeridirdi. O, bir tərəfdən, II Mehmedin xarici siyasətindən narahat olan bütün Ön Asiya hakimləri ilə ittifaq bağlayır, onları Türkiyəyə qarşı mübarizədə müdafiə edir, Osmanlı dövlətinin Ön Asiyada genişlənməsinə əngəl törədir, fürsət ələ düşdükdə isə silaha da əl atırdı (məsələn, Qoyluhisar və Qaraman hadisələri). Digər tərəfdən isə, Uzun Həsən Qərb dövlətləri ilə əlaqə yaradır, onları Türkiyəyə qarşı qaldırmağa, beləliklə, sultanın hərbi qüvvələrini Avropada məşğul etməyə çalışırdı. Ağqoyunlu hökmdarı istəyirdi ki, bu yolla həm öz müstəqilliyini saxlasın, həm Türkiyənin şərqə doğru genişlənməsinə mane olsun, həm də vaxt qazanıb Qaraqoyunlu dövləti ilə mübarizəni başa çatdırsın. Beləliklə, göstərdiyimiz dövrdə Ağqoyunlu dövlətinin Türkiyə ilə əlaqədar siyasəti, əsasən özünü xarici təcavüzdən müdafiə etmək xarakteri daşıyırdı.

Mahir sərkərdə və dövlət başçısı olan Uzun Həsən (1453-1478) göstərilən xarici siyasət xəttini uğurla yerinə yetirdi. Bu işdə hökmdarın anası, görkəmli diplomat Sara Xatunun da mühüm rolu oldu.

1467-ci ildə sultan II Mehmed tərəfindən qızıdırılan Qaraqoyunlu Cahanşah özünün bütün hərbi qüvvələri ilə Diyarbəkrə hücum etdi. II Mehmed Amasya hakimi olan oğlu şahzadə Bəyazidə göstəriş verdi ki, Uzun Həsənə qarşı Cahanşaha yardım göstərsin. Lakin Qaraqoyunlu qoşunları Ağqoyunluların möhkəm müdafiə xətlərini yara bilmədilər və geri çəkilməyə məcbur oldular. Yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edən Uzun Həsən əks-hücuma keçdi və 1467-ci ildə Ərzincan yaxınlığında parlaq qələbə qazandı. Bundan sonra Cahanşahın oğlu Həsənəlini də məğlub edən Ağqoyunlular 1468-ci ilin baharında Kürdən cənuba bütün Azərbaycanı aldılar. Qaraqoyunlu dövləti dağıldı. Onun ərazisini fəth edən Ağqoyunlu dövləti daha da gücləndi. Təbriz bu dövlətin paytaxtı, Azərbaycan (Kürdən cənuba) isə mərkəzi vilayəti oldu. 1468-ci ildə teymuri Əbu Səid öz müttəfiqi olan Qaraqoyunluların hakimiyyətini bərpa etmək bəhanəsilə Azərbaycana yürüş etdi. Şirvanşahlarla və Ərdəbil hakimi Şeyx Heydərlə ittifaq bağlayan Ağqoyunlu hökmdarı 1468-ci ilin payızında Qızılağac və Mahmudabad yaxınlığında Əbu Səidin 27 min nəfərlik ordusunu darmadağın etdi. Teymurilər dövləti, müvəqqəti də olsa, Ağqoyunlulardan asılı vəziyyətə düşdü. Beləliklə, az vaxt ərzində iki təhlükəli düşməni aradan qaldıran Uzun Həsən Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları (Ərdəbil mahalı müstəsna olmaqla), Şərqi Anadolu, İraq və bütün Qərbi İrani əhatə edən geniş ərazili imperiya yaratdı. Ayrı-ayrı vaxtlarda Tiflis də daxil olmaqla Şimal-Şərqi Gürcüstan və Şəki əmirliyini də Ağqoyunlu canişinləri idarə edirdilər. Nəticədə Ağqoyunlu imperiyası Yaxın və Orta Şərqdə mühüm hərbi-siyasi qüvvəyə çevrildi. Bu vaxtdan etibarən Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin ikinci dövrü başlayır.

Ağqoyunlu Uzun Həsən qaraqoyunlu Cahanşahı və teymuri Əbu Səidi məğlub etdikdən sonra öz başlıca düşməni II Mehmedə qarşı qəti olaraq müharibəyə hazırlaşmağa başladı. Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə XV əsrin 60-cı illərinin sonuna yaxın Ağqoyunlu dövləti xarici siyasətinin əsas məsələsinə çevrildi. Ağqoyunlu-Türkiyə münasibətlərinin bu dövründə Uzun Həsən osmanlılara qarşı hərbi ittifaq yaradılmasının əsas təşkilatçısı idi. Bu vaxtdan Ağqoyunlu dövlətinin Türkiyəyə qarşı xarici siyasətinin xarakteri də dəyişir. Uzun Həsən Osmanlı dövlətini aradan qaldıraraq bütün Kiçik Asiyayı (hətta Dardanel və Bosfor boğazlarını da) ələ keçirərək Avropa ölkələri ilə bilavasitə ticarət əlaqəsi yaratmağa çalışırdı. Beləliklə, II Mehmed kimi Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin də fəal xarici siyasət planları vardı. O, Yaxın və Orta Şərqdə hegemonluq üstündə Türkiyə sultanı ilə rəqabətə girmişdi.

Ağqoyunlu-Avropa əlaqələrinin yaranması və genişlənməsində Osmanlı imperiyası ilə Qərb dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər də mühüm rol oynamışdı. Çünki XV əsrin II yarısında Osmanlı imperiyası Avropa ölkələri üçün daha böyük qorxu törədirdi. II Mehmed Konstantinopolu fəth etməklə Aralıq dənizlə Qara dənizi, Avropa ilə Asiyayı əlaqələndirən çox mühüm strateji məntəqəni ələ keçirmişdi. Bu isə Avropa ölkələrinin, xüsusilə İtaliya şəhərlərinin Şərqlə ticarətinə ağır zərbə demək idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə İtaliya dövlətlərindən Şərqlə, o cümlədən Azərbaycanla ən geniş əlaqə saxlayan Venesiya respublikası idi. Şərq ticarəti Venesiya iqtisadiyyatının əsasını təşkil edirdi. Çünki Venesiyada əsas mənfəət yerli məhsulları ixrac etmək hesabına deyil, ticarətdə vasitəçilikdən qazanılırdı. İtaliya tacirləri Azərbaycandan öz vətənlərinə ən çox xam ipək alıb aparırdılar. İtaliyada xam ipəyə olan tələbat getdikcə artmaqda idi. Bu, Şimali İtaliya şəhərlərində kapitalist manufakturasının inkişafına başlaması ilə əlaqədar idi.

Konstantinopolun fəthi ilə boğazlarda möhkəmlənən Türkiyə özünün ağır gömrük siyasətilə Qərb dövlətlərini, o cümlədən Venesiyayı, Qara dəniz ticarətindən sıxışdırmağa başladı. II Mehmedin 1462-ci ildə verdiyi bir fərmanda göstərilirdi ki, Geliboludan bəri gəmi ilə gələn firənglərdən* gətirdikləri malın dəyərini 4%-i qədər gömrük alınsın. Boğazlardan keçdikdən sonra, əgər onlar öz mallarını Türkiyə ərazisində satmaq

* Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu - Teymuri münasibətləri haqqında İ.P.Petrusevski və C.M.İbrahimovun əsərlərində məlumat verilir. Buna görə də biz həmin məsələlər üzərində dayanmayacağıq.

* Türklər avropalıları "firəng" adlandırırdılar. Burada "firəng" dedikdə əsasən venesiyalılar və genuyalılar nəzərdə tutulur.

istəsəydilər, təkrarən gömrük verməli idilər. 1481-ci il tarixli bir fərmana görə, venesiyalılarından və digər kafirlərdən öz mallarını Sinopda və Samsunda satacaqları təqdirdə daha 4% gömrük götürülməli idi. Boğazlardan keçərkən Qərb tacirlərindən alınan gömrük getdikcə artırılırdı. Əgər XV əsrin ortalarında İstanbulda Avropa tacirlərindən, apardıqları malın 4%-i qədər gömrük alınırırsa, 1476-cı ildə bu rəqəm 5%-ə qaldırıldı. Buna baxmayaraq, venesiyalılar həmin ağır şərtlər daxilində də Qara dəniz ticarətini davam etdirirdilər. Çünki onlar buradan aldıkları malları qat-qat artıq qiymətə Avropada satır və yenə də qazanc götürürdülər. Lakin Türkiyənin 1461-ci ildə Trabzonu, 1475-ci ildə isə Krımdakı ticarət mərkəzlərini alması ilə Venesiyanın Qara dəniz ticarətinə sonuncu zərbə vuruldu.

Sultan Türkiyəsi venesiyalıları Ağqoyunlu dövləti ilə ticarət əlaqəsi saxladıkları digər mühüm məntəqədə - Bursada daha çox sıxışdırırdı. II Mehmedin qanunlarına görə, Bursada alver elən venesiyalı, genuyalı və başqa avropalı tacirlərdən hər 100 axçaya 3 axça hesabla gömrük alınmalı idi. Onlar buradan alıb apardıqları mallara görə də eyni miqdarda gömrük verməli idilər. Çox keçməmiş venesiyalılarından alınan bu gömrük 100-də 4 axçaya qaldırıldı. Osmanlı sultanı yaxşı bilirdi ki, Konstantinopolun süqutundan sonra Venesiya Ağqoyunlu dövləti ilə, Bursa və s. Türkiyə şəhərləri vasitəsilə ticarət əlaqələri saxlamağa məcburdur. Buna görə də o, bir tərəfdən, həm Ağqoyunlulardan, həm də venesiyalılarından ağır gömrük aldırtdırır, digər tərəfdən də, Ağqoyunlu tacirlərinin Türkiyəyə gətirdikləri xam ipəyi ölkənin daxilində saxlamaq, beləliklə də Osmanlı dövlətində ipəkçilik sənayesini inkişaf etdirmək siyasəti yeridirdi. Yuxarıda deyildiyi kimi, sultan Yaxın və Orta Şərqdən gətirilən xam ipəyi toxutduraraq hazır şəkildə Qərb ölkələrinə satmaq istəyirdi. Elə buna görə də Bursadan Avropaya ipək aparan venesiyalılarından daha çox gömrük alınır.

Beləliklə, Qərb dövlətləri ilə, o cümlədən Venesiya ilə Türkiyə arasında da dərin iqtisadi və siyasi ziddiyyətlər vardı. Venesiya respublikası "türk təhlükəsi" qarşısında sadəcə olaraq özünü müdafiə edən dövlət deyildi. Venesiya Asiya-Avropa ticarətində vasitəçiliyi əldən verməmək, Ön Asiyadakı bir çox ticarət mərkəzini öz inhisarında saxlamaq üçün Türkiyə ilə kəskin hərbi-siyasi rəqabətə girmişdi; Venesiyanın Şərq ölkələri ilə, xüsusən Ön Asiya ilə ticarət siyasəti müstəmləkəçilik mahiyyətində idi. Bu mənada Venesiya özünün qarətcar xarakterli xarici ticarət əlaqələri yolunda ciddi təhlükə olan Türkiyəni məğlub etməyə, onun ərazisindəki ticarət üçün əlverişli məntəqələri ələ keçirməyə çalışırdı. Venesiya senatının Asiya və Avropa hökmdarlarına məktublarında Türkiyəni məğlub edib, onun ərazisini bölüşdürmək təklif olunurdu. Bu "bölgülərdə" Türkiyənin Aralıq dənizi sahilindəki ticarət üçün əlverişli məntəqələrini Venesiya həmişə özünə götürürdü. Venesiya respublikasının özünə Ağqoyunlu dövləti kimi müttəfiqlər axtarmasının səbəbi də məhz bununla izah olunmalıdır.

II FƏSİL

AVROPADA ANTİTÜRKİYƏ İTTİFAQI YARATMAQ CƏHDLƏRİ VƏ AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN QƏRB ÖLKƏLƏRİ İLƏ DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏRİNİN BAŞLANMASI

(XV əsrin 50-ci illəri-1468-ci il)

§1. ROMA PAPALARI VƏ VENESİYANIN AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİ OSMANLI IMPERİYASINA QARŞI BİRLƏŞDİRMƏK CƏHDLƏRİ

Qərb ölkələrində "türk təhlükəsi" nə qarşı birləşmək ideyası hələ osmanlılar Avropaya ayaq basdığı ilk gündən meydana gəlmişdi. Ən müasir artilleriyanın müşayiət etdiyi nizami Osmanlı ordusu qarşısında Avropa dövlətləri aciz idilər. XV əsrin II yarısında, ilk piyada Osmanlı hərbi qüvvələrinin yaradılmasından təqribən yüz il keçməsinə* və Türkiyənin güclü hərbi qüvvəyə malik olmasına baxmayaraq, Avropa dövlətlərindən heç birinin daimi nizami ordusu yox idi. Türkiyəyə qarşı təkbətək durmaq iqtidarında olmayan Avropa dövlətləri ümumi təhlükəyə qarşı vahid cəbhədə birləşməyə can atırdılar.

Osmanlıların qərbə doğru irəliləməsi və Balkan yarımadasındakı müvəffəqiyyətləri ilk növbədə Roma papalarının mənafeyinə toxunurdu. Çünki papalar Balkan xalqlarını katolikləşdirib öz dini-siyasi təsir dairələrini şərqə doğru genişləndirmək siyasəti yeridirdilər. Buna görə də katolik kilsəsinin başçıları öz "həyəcanlı" çağırışları ilə Avropa ölkələrini, xüsusilə Balkan knyazlıqlarını artmaqda olan təhlükəyə qarşı birləşməyə çağırırdılar. Papaların "səlib yürüşü" təbliğatının arxasında, onların Balkan xalqlarını katolikləşdirmək, həmçinin Avropa xalqlarının diqqətini bu zaman başlamaqda olan reformasiya hərəkatından yayındırmaq kimi əsl niyyətləri gizləndirdi.

Katolik kilsəsinin nüfuzunu bərpa etməyə çalışan Roma papaları Türkiyəyə qarşı vuruşan ölkələrə silahlı yardım da göstərirdilər. Lakin bəhs etdiyimiz zaman iqtisadi çətinliklər dövrü keçirən Papalıq Türkiyəyə qarşı güclü hərbi qüvvə çıxara bilmirdi. Papalıq əsas diqqəti "türk təhlükəsi" nə qarşı "səlib yürüşü" təbliğatına və Avropa dövlətlərini vahid antitürk koalisiyada birləşdirməyə yönəlmişdilər. Konstantinopolun alınmasından az keçmiş - 1453-cü il sentyabrın 30-da papa xüsusi fərmanla bütün Avropa xalqlarını səlib yürüşünə çağırdı. Papa nümayəndələri İspaniya, Fransa, Almaniya, Niderland, Macarıstan və digər ölkələrdə qızgın səlibçilik təbliğatına başladılar. 1461-ci ilin martında türklərə qarşı səlib yürüşü təşkil etmək üçün xüsusi kardinallar komitəsi yaradıldı. 1462-ci ilin yayında papa "müqəddəs yürüş" üçün vəsait toplamaq məqsədilə yeni vergilər alınması barədə sərəncam verdi. "Səlib yürüşü" üçün toplanılan pulu saxlamaq məqsədilə xüsusi kassa da yaradıldı. Lakin papaların səyləri nəticəsiz qalırdı. Bunun səbəbi, bir tərəfdən Avropa dövlətləri arasındakı ixtilaflar idisə, digər tərəfdən Balkan slavyanları və yunanların katolik məzhəbinə nifrətləri ilə bağlı idi. Üçüncü bir tərəfdən, XV əsrdə Roma papaları özlərinin keçmiş nüfuzlarını itirmişdilər. Beləliklə, XV əsrin 60-cı illərinin əvvəlinədək papaların səyi ilə Qərbi Avropada Türkiyə əleyhinə aparılan danışıqlar ciddi bir nəticə vermədi.

Avropa ölkələrini, xüsusilə İtaliya dövlətlərini kəskin mənafe ixtilafları birləşməyə qoymurdu. Osmanlı imperiyasının Avropada başlıca düşməni olan Venesiya respublikası da Türkiyəyə qarşı heç bir qruplaşmada iştirak etmədi. Venesiya Türkiyə ilə 1454-cü ildə bağladığı sülhə əsasən onun ərazisi vasitəsilə Şərqlə ticarətini davam etdirməkdə idi.

XV əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində, Türkiyənin Balkan yarımadası və Egey dənizi rayonunda möhkəmlənməsi Venesiya-Türkiyə ziddiyyətlərini son həddə çatdırdı. Venesiya respublikasının nəinki Şərq ticarəti, hətta öz mülləri də təhlükə qarşısında qaldı. Venesiya-Türkiyə müharibəsi üçün şərait yetişdi. İki dövlət arasında 1463-cü il iyulun 28-də 16 ilə qədər davam edən (1463-1479) müharibə başlandı.

Venesiyanın Türkiyə ilə müharibəyə başlaması ilə Avropa dövlətlərinin ümumi təhlükəyə qarşı danışıqlarında dönüş əmələ gəldi. Antitürkiyə koalisiyasının təşkilatçısı kimi Papa deyil, Venesiya respublikası çıxış etməyə başladı. Venesiya diplomatları Osmanlı Türkiyəsinə qarşı danışıqlar aparmaq üçün müxtəlif Avropa və Asiya ölkələrinə yola salındı. 1463-cü il sentyabrın 12-də Venesiya ilə Macarıstan arasında ittifaq bağlandı. Əldə edilmiş razılığa əsasən müttəfiqlər düşməninə qarşı eyni zamanda hücum keçməli, Venesiya Yunanıstanın sahil məntəqələrini, Macarıstan isə Bolqarıstan, Serbiya və Bosniya torpaqlarını zəbt etməli idi. 1463-cü il dekabrın 9-da Venesiya ilə Burqundiya hersoqluğu arasında da müqavilə imzalandı. Bundan başqa, Osmanlı dövlətinə qarşı müharibə aparan Albaniya ilə münasibətlər genişləndirildi. Albaniyadakı antitürk

* Türkiyə ordusunun özəyini təşkil edən yeniçəri (yeni əsgər) korpusu 1360-cı ildə yaradılmışdı.

hərəkətinin başçısı İskəndər bəylə (Skanderbeq) bağlanmış 1463-cü il tarixli müqaviləyə görə, Venesiya ona pul və silahla yardım etməli, öz donanması ilə Albaniya sahillərində hərbi əməliyyat aparmalı idi.

Venesiya hökuməti Osmanlı dövlətinə qarşı Yaxın və Orta Şərqi beynəlxalq həyatında əmələ gələn dəyişiklikləri də diqqətlə izləyirdi. 1463-cü ilin dekabrında respublika senatı Türkiyəyə qarşı Asiyada Qaraman bəyliyi ilə ittifaqa girmək haqqında qərar qəbul etdi. Venesiya diplomatı Andrea Kornaro Qaramana göndərildi. O, Qaraman əmirini Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik etməli, hərbi yardım olaraq ona 6 iri hərbi gəmisi (qaler) göndəriləcəyini bildirməli, bu gəmilərin köməyi ilə tutulacaq yerləri Qaraman əmirinə vəd etməli və onunla razılaşmalı idi ki, Venesiyanın icazəsi olmadan sultanla heç bir saziş bağlamasın. Osmanlılar tərəfindən sıxışdırılan Qaraman dövləti Venesiya hökumətinin təkliflərini qəbul etdi.

1464-cü ildə Qaraman əmiri İbrahim öldükdən sonra respublika hökuməti yenə də həmin Andrea Kornaronu 400 dükatlıq qiymətli hədiyyələrlə Konyaya göndərdi və ona tapşırırdı ki, Qaramanla Venesiya arasında bağlanmış müqavilənin yeni əmir tərəfindən təsdiq edilməsinə nail olsun. Venesiya senatının 1463-cü il 2 dekabr tarixli qərarına əsasən, Lazaro Kvirino Ağqoyunlu sarayına, Nikola Kanal Fransaya, Marko Don Burqundiyaya göndərildilər. Türkiyə əleyhinə koalisiya yaratmaq məqsədilə digər Avropa dövlətlərinə də səfirlər və məktublar göndərildi. 1464-cü il dekabrın 4-də senatın qərarı ilə Marko Kornaro Kiprə yola salındı. Kipr Türkiyəyə qarşı mübarizə aparan dövlətlər sisteminə daxil oldu. 1468-ci ildə Kipr kralı II Yakovun Venesiyalı Katerina Kornaroya evlənməsilə respublika Kiprdə daha da möhkəmləndi.

§ 2. AĞQOYUNLU DÖVLƏTİNİN QƏRB ÖLKƏLƏRİLƏ DIPLOMATİK ƏLAQƏLƏRİNİN BAŞLANMASI.

XV əsrin 60-cı illərinin əvvəlində Ağqoyunlu dövlətilə Qərb ölkələri, o cümlədən Venesiya arasında da diplomatik əlaqələr yaranmışdı. Bu, hər iki tərəfin qarşılıqlı iqtisadi və siyasi mənafeyindən doğurdu. Ağqoyunlu dövlətinin Venesiya ilə, həmçinin başqa Avropa dövlətləri ilə diplomatik münasibətlərini iki dövrə bölmək olar: *birinci dövr*, Uzun Həsənin başlıca rəqibləri - qaraqoyunlu və teymuri Əbu Səidə qarşı mübarizəsi zamanı Venesiya respublikası və başqa Qərb ölkələri ilə saxlanılan ilk diplomatik əlaqələr dövrüdür. Bu dövrdə Uzun Həsən hələ Azərbaycanı ələ keçirə bilməmişdi, paytaxtı Diyarbəkr olan kiçik bir bəyliyin başçısı idi. O, iki qüvvətli rəqibə - Qaraqoyunlu və Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparırdı. Bu dövrdə Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasətinin əsas məsələsi Qaraqoyunlu dövlətini aradan qaldırmaq idi. *İkinci dövr*, Ağqoyunlu dövlətinin Venesiya və osmanlılara qarşı mübarizə aparan başqa ölkələrlə geniş diplomatik münasibətləri dövrüdür. Bu dövrdə Uzun Həsən Türkiyəni məğlub edib Avropa ölkələri ilə bilavasitə ticarət əlaqələri yaratmaq istəyirdi.

Venesiya ilə diplomatik əlaqələrin ilk dövrü Ağqoyunlu dövlətinin beynəlxalq münasibətlərinin ən böhranlı illəri idi. Bu dövrdə Ağqoyunlu dövlətinə şərqdən Qaraqoyunluların, qərbdən isə Osmanlıların hücumu gözlənilirdi. Hər iki təhlükə eyni dərəcədə qorxulu idi. Lakin Trabzonun süqutundan sonra, Ağqoyunlularla müttəfiq olan Kiçik Asiya dövlətlərini bir-birinin ardınca aradan qaldıran Osmanlı Türkiyəsi daha təhlükəli olmuşdu. Ağqoyunlu dövlətinin özündən qat-qat güclü olan Osmanlı imperiyasına qarşı Avropa ölkələri ilə əlaqə yaratması zəruri idi.

Ağqoyunlularla Qərb ölkələri, o cümlədən Venesiya arasında əlaqələr, bizə məlum olduğuna görə Trabzonun Osmanlılar tərəfindən alınmasından (1461) xeyli əvvəl - XV əsrin 50-ci illərinin sonunda yaranmışdı. Qərbdə "türk təhlükəsi"nə qarşı səlib yürüşü təbliğ edən Roma papaları III Kalikst, II Pavel və II Piy Osmanlı Türkiyəsinin Şərqdəki düşmənlərini sultana qarşı qaldırmaq üçün birinci növbədə Ağqoyunlularla əlaqə saxlayırdılar. Məlum olduğu kimi, Roma papası Türkiyəyə qarşı onun arxasında hərbi ittifaq yaratmaq üçün Trabzona Boloniyalı Lüdoviq adlı bir elçi göndərmişdi. Həmin elçinin Türkiyə əleyhinə təşkil edəcəyi Trabzon-Gürcüstan ittifaqına Uzun Həsən başçılıq etməli idi.

Ağqoyunlu hökmdarı osmanlılara qarşı mübarizə aparan Qaraman bəyliyi, Kipr krallığı və Rodos xaçlı dövləti ilə sıx əlaqə saxlayır, həmin ölkələri öz başçılığı altında sultana qarşı vahid cəbhədə birləşdirməyə çalışırdı.

Ağqoyunluların Venesiya respublikası ilə əlaqələri daha geniş idi. 1463-1479-cu illər Venesiya - Türkiyə müharibəsinin başlanması ilə bu əlaqələr daha müntəzəm şəkllə düşdü. 1463-cü il dekabrın 2-də Venesiya senatında Osmanlı imperiyasına qarşı Ağqoyunlu dövləti və Qaraman bəyliyi ilə ittifaqa girmək haqqında xüsusi məsələ müzakirə edildi. Senatın qərarına əsasən Venesiya diplomatı Andrea Kornaro Ağqoyunlu Uzun Həsənə və Qaraman əmirinə osmanlılara qarşı ittifaq yaratmağı təklif etməli idi. Əgər Andrea Kornaro bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilməsəydi, Ağqoyunlu sarayına səfir sifətilə Lazaro Kvirino getməli idi. Senatın qərarında oxuyuruq: "...bizim etimadnamələrimizlə Andrea Kornaro və ya Lazaro Kvirino (Andrea gedib çata bilməsə) Uzun Həsənin yanına yola düşməlidirlər"; Senatın tapşırığını "...Andrea, ya başqası və ya başqaları yerinə yetirməlidirlər". Ağqoyunlularla ittifaqa girmək məsələsi senatda səsə qoyularkən bu qərarın lehinə 110, əleyhinə 16 nəfər səs vermiş, 3 nəfər bitərəf qalmışdı. Mənbələrdən aydın olur ki, danışıqlar aparmaq üçün Ağqoyunlu sarayına Lazaro Kvirino göndərildi.

Venesiya və ya başqa Qərb dövlətlərinin antitürkiyə koalisiyası yaratmaq cəhdlərindən xəbərdar olan Uzun Həsən, hələ Lazaro Kvirino Ağqoyunlu sarayına çatmamış, 1464-cü il martın 13-də öz elçisini Hələb və Rodos vasitəsilə Venesiyaya göndərdi. Ağqoyunlu diplomatı Venesiyada böyük sevinclə qarşılandı. O, Uzun Həsənin məktubunu Venesiya hökumətinə təqdim etdi. Ağqoyunlu elçisi osmanlılara qarşı ittifaq bağlamaq üçün gəldiyini və Uzun Həsənin 1465-ci ilin martında 60 min nəfərlik süvari ilə Dardanel sahilində olacağını bildirdi. Bu Ağqoyunlu qüvvələri Venesiya donanmasının İstanbulla hücumuna şərait yaratmalı idi. Uzun Həsənin elçisi Venesiya hökumətinə bildirdi ki, Ağqoyunlu dövləti ümumi razılıq olmadan Türkiyə ilə sülh bağlamayacaqdır; öz növbəsində Venesiya hökuməti də bu cür hərəkət etməlidir.

Ağqoyunlu - Venesiya danışıqları uğurla nəticələndi. 1464-cü il sentyabrın 26-da, Ağqoyunlu elçisinin vətənə yola düşməsi münasibətilə Venesiya senatının xüsusi yığıncağı oldu. Senatın bu iclasının qərarında yazılırdı: "...Uzun Həsənin səfiri, mümkün qədər tezliklə, gəmi ilə Suriyaya yola düşəcək, oradan da öz hökmdarının yanına qayıdacaqdır. Həmin səfirə 100 dukat qızıl və hədiyyə olaraq 12 qulac moruğu rəngli, 6 qulac isə tünd qırmızı məxmər verilsin; oğluna qırmızı mahuddan paltarlıq, qulluqçusuna yaşıl mahud və 4 dukat, qulluqçusunun oğluna isə 2 dukat verilsin. Suriyaya çatana qədər onların bütün xərclərini Venesiya dövləti ödəsin. Bizim adımızdan padşaha (yəni Uzun Həsənə - Y.M.) məhəbbət nişanəsi olaraq hədiyyə verilmək üçün həmin səfirə 20 qulac ən yaxşı xərxara alınıb verilsin. Bunun üçün pul xəzinədən götürülsün...". Bundan sonra senat Ağqoyunlu dövləti ilə ittifaqa girmək haqqında qərar qəbul etdi.

Senatın 1464-cü il 26 sentyabr tarixli qərarına əsasən Venesiya hökumətinin adından Uzun Həsənə məktub yazıldı və bu məktubun məzmunu yığıncaqda müzakirə edildi. Həmin məktubda respublika hökumətinin Ağqoyunlu dövlətinin onunla birgə hərəkət edəcəyindən hədsiz sevindişi bildirilir, Osmanlı dövlətinin hər iki tərəf üçün törətdiyi təhlükədən geniş danışılır, Uzun Həsənə mümkün qədər tezliklə düşməne qarşı hücumla keçməsi təklif edilirdi. Senatın bu məktubunda Papalıq, Burqundiya hersoqluğu, habelə digər xristian dövlətlərinin Venesiya ilə həmrəy olduqları, Macarıstanın Türkiyə ilə "amansız" müharibə apardığı, respublikanın güclü dəniz və quru qüvvələrinə malik olduğu göstərilirdi. Uzun Həsənin fəth edəcəyi bütün Osmanlı torpaqları Ağqoyunlu dövlətinə vəd edilirdi. Lakin Venesiya hökuməti ehtiyatlı tərpənərək Ağqoyunlu elçisi ilə şifahi olaraq razılaşdı ki, əgər Kiçik Asiyanın Aralıq dənizi sahilindəki torpaqlar, xüsusən buradakı liman şəhərləri, Venesiya donanmasının köməkliyi ilə tutularsa, həmin yerlər respublikanın olacaqdır. Venesiya öz dəniz qüvvələrinin köməkliyi Ağqoyunluların əvvəl bu ticarət məntəqələrini tutacağına əmin idi. Bu faktdan aydın olur ki, Türkiyə kimi Venesiya respublikası da qəsbkar idi. Venesiya özünün xarici ticarət mənafeyi üçün Kiçik Asiyanın Aralıq dənizi sahillərinə yiyələnmək istəyirdi.

Venesiya senatının Ağqoyunlularla əlaqədar 1464-cü il 26 sentyabr tarixli qərarı, o cümlədən Ağqoyunlu dövləti ilə ittifaqa girmək məsələsi və Uzun Həsənə göndərilən məktubun məzmunu senat üzvləri tərəfindən yekdilliklə qəbul edildi.

Venesiya hökuməti ilə danışıqları uğurla başa çatdırdıqdan sonra Ağqoyunlu diplomatı başçılıq etdiyi heyətlə birlikdə Venesiyadan gəmi ilə Beyruta yola düşdü. Dörd nəfərdən ibarət Ağqoyunlu elçilərinin Suriyaya çatmasına qədər lazım olan bütün xərcləri, senatın qərarına müvafiq olaraq Venesiya hökuməti öz öhdəsinə götürdü. Ağqoyunlu elçilərinin hamısına məxmər, mahud və s. bahalı parçalardan hədiyyələr, yol üçün qızıl pulla xərclik və s. verildi. Senat Uzun Həsənə "respublikanın məhəbbət nişanəsi olaraq" 20 qulac ən yaxşı zərxara hədiyyə göndərdi. Rodos adasına çatdıqda, baş komandan Pyetro Moçeniqonun əmri ilə, Venesiyanın hərbi dəniz qüvvələri Ağqoyunlu elçisinə göstərildi və ona bu qüvvələrdən Uzun Həsənin arzusuna müvafiq şəkildə istifadə ediləcəyi bildirildi.

1465-ci ildə ikinci Ağqoyunlu elçisi - Həsən Əzən Venesiyaya gəldi. O, Uzun Həsənin və onun arvadı Dəspinə Xatunun (Teodora və ya Feodora) məktublarını senata təqdim etdi. Bu məktublarda Ağqoyunlu dövlətinin tezliklə osmanlılara qarşı müharibəyə başlayacağı bildirilir, Venesiya respublikasına da, digər xristian dövlətləri ilə birləşərək bu cür hərəkət etmək məsləhət görüldü. Venesiya hökuməti Uzun Həsənə göndərdiyi 1466-cı il 27 fevral tarixli cavab məktubunda Türkiyəyə qarşı müharibəni davam etdirmək əzmində olduğunu, Moreya və Albaniyaya əlavə qüvvələr göndərdiyini göstərdi. Həmin məktubda Venesiya səfirinin macar kralını türklərə qarşı müharibəni davam etdirməyə sövq etdiyindən, papanın xristian dövlətlərini ümumi təhlükəyə qarşı birləşdirməyə çalışdığından və s.-dən də bəhs edilirdi. Sonra isə bu sənəddə "türk təhlükəsi"ndən uzun-uzadı danışılır, Uzun Həsənə minnətdarlıq edilirdi. Venesiya hökuməti Ağqoyunlu hökmdarından xahiş edirdi ki, başqa Şərq hakimlərini də osmanlıların üzərinə qaldırsın. Əldə edilmiş razılığa əsasən, iki dövlət Türkiyəyə qarşı bir-birinin hərbi müvəffəqiyyətləri haqqında Venesiyanın Hələbdəki konsulu vasitəsilə əlaqə saxlamalı idi. Bəzi dəyişikliklər edilməklə Uzun Həsənin arvadı Dəspinə Xatuna da eyni məzmununda məktub göndərildi.

Ağqoyunlu-Venesiya diplomatik əlaqələri genişlənməkdə idi. Bu zaman Ağqoyunlu hökmdarı Venesiyadan başqa Papalıq, Kipr, Rodos, Macarıstan, Neapol, Balkan knyazlıqları və başqa dövlətlərlə də danışıqlar aparırdı.

Beləliklə, Papalıq, Venesiya respublikası və Ağqoyunlu dövlətinin ümumi səyləri nəticəsində XV əsrin 60-cı illərində Osmanlı imperiyasına qarşı müxtəlif Avropa və Asiya dövlətlərindən ibarət bir hərbi-siyasi ittifaq meydana gəldi. Bu ittifaqa Ağqoyunlu dövləti və Venesiya başda olmaqla Macarıstan, Papalıq, Burqundiya, Albaniya, Qaraman əmirliyi və Kipr krallığı daxil idi. Həmin dövlətlər öz aralarında Türkiyəyə qarşı birgə hərbi əməliyyata başlamaq haqqında razılığa gəlmişdilər. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, əldə edilmiş razılığa baxmayaraq, yuxarıda göstərilən dövlətlər osmanlılara qarşı qətiyyətlə çıxış etmədilər. Çünki Osmanlı imperiyasının Qərbdəki düşmənləri arasında dərin ixtilaflar var idi ki, bu da onların əməli birliyinə mane olurdu. Hətta Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində olan Venesiya respublikasının özü belə qəti hərəkət etmirdi; o İtaliyadakı rəqiblərindən ehtiyat edir, düşməni, əsasən Ağqoyunluların əli ilə məğlub etməyə çalışırdı.

Ağqoyunlu dövlətinin özü də, Venesiya və başqa Qərb dövlətləri ilə əldə olunmuş razılığa baxmayaraq, Qoyluhisar toqquşmaları və Uzun Həsənin 1464-cü il Qaraman səfəri istisna edilməklə, Osmanlı Türkiyəsinə qarşı hərbi əməliyyata başlamadı.

Uzun Həsən XV əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Qərb dövlətləri ilə ittifaqda Osmanlı imperiyasına qarşı çıxış etməyə hazırlaşdırsa da, Ağqoyunlu dövlətinin beynəlxalq həyatında baş verən bir sıra dəyişikliklər onu müvəqqəti olaraq bu fikirdən daşıdırdı. XV əsrin 60-cı illərinin sonuna yaxın Ağqoyunluların keçmiş rəqibi Qaraqoyunlu dövləti daha təhlükəli olmuşdu. Qaraqoyunlu dövlətinin Teymuri hökmdarı Əbu Səidlə ittifaqa girməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Məlum olduğu kimi, Qaraqoyunlu dövləti həm də Osmanlı Türkiyəsinin müttəfiqi idi. Beləliklə, o zaman Ön Asiyada və Orta Şərqdə mövcud olan üç ən iri dövlət Ağqoyunlulara qarşı düşmən cəbhədə birləşmişdi. Buna görə də Uzun Həsən əvvəlcə Osmanlı Türkiyəsinin

müttəfiqi olan Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı mübarizəyə başladı. Beləliklə, Ağqoyunlu hökmdarı XV əsrin 70-ci illərində bütün qüvvəsini Qaraqoyunlu Cahanşahı və onun müttəfiqi Teymuri Əbu Səidi məğlub etməyə yönəltdi.

Uzun Həsən Qaraqoyunlular və Teymurilərə qarşı mübarizə zamanı arxadan təhlükəsizliyi təmin etmək üçün Osmanlı sultanının başını daim Avropada qarışdırmaq istəyirdi. Bu məqsədlə də Ağqoyunlu dövləti Venesiya və başqa Avropa dövlətləri ilə diplomatik münasibətlərini zəiflətmirdi. Uzun Həsən diplomatik danışıqlar və hərbi xarakterli vədlərlə Venesiya, habelə başqa Avropa ölkələrini qərbdən Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik edir, Osmanlı qoşunlarına Avropa cəbhəsində məşğul etməyə çalışırdı.

Ağqoyunlu dövlətinin Qərb aləmi ilə bu ilk əlaqələri, eyni zamanda, Uzun Həsənin öz gələcək planlarını yerinə yetirmək üçün apardığı diplomatik kəşfiyyat, qabaqcadan müttəfiq axtarışları idi. O, hələlik II Mehmedlə toqquşmaq iqtidarında deyildi. Ağqoyunlu hökmdarı sultanın başının Avropada qarışdığından istifadə edərək onun Şərqdəki müttəfiqləri ilə mübarizəni başa çatdırmaq istəyirdi. Odur ki, o, Osmanlı sultanının diqqətini özünə cəlb etmək istəmir, Türkiyənin Qərbdəki düşmənləri olan Venesiya respublikası və başqa ölkələrlə əlaqəni çox da dərinləşdirmirdi.

Ağqoyunlu dövləti və Venesiyanın vahid hərbi əməliyyatla Osmanlı Türkiyəsinə qarşı çıxış etməsi üçün obyektiv şərait hələlik tamamilə yetişməmişdi.

III FƏSİL

1472-1473-CÜ İLLƏR AĞQOYUNLU-OSMANLI MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏR (1468-1472-Cİ İLLƏR)

§ 1. QƏRB DÖVLƏTLƏRİNİ OSMANLI IMPERİYASINA QARŞI BİRLƏŞDİRMƏK SIYASƏTİNİN BAŞ TUTMAMASI

Antitürkiyə cəbhəsinin üzvləri arasındakı ixtilaflardan istifadə edən Osmanlı imperiyası XV əsrin 50-60-cı illərində bir sıra hərbi uğurlar qazandı. II Mehmed Venesiya-Türkiyə müharibəsinin gedişində üstünlüyü qəti olaraq ələ keçirdi. Osmanlı dövlətinin hərbi müvəffəqiyyətləri Qərb dövlətləri arasındakı diplomatik əlaqələri yenidən canlandırırdı. 1471-ci ildə Neapol krallığı ilə Venesiya arasında Türkiyəyə qarşı ittifaq bağlandı. 1472-ci ilin iyunun 18-də Burqundiya hersoqu İgid Karl da ittifaqa qoşuldu. Elə bu zaman Rodos-Venesiya müqaviləsi bağlandı. Bundan əlavə, II Mehmedə qarşı Roma papası, Venesiya və Neapol krallığından ibarət ayrıca bir ittifaq da meydana gəldi. Beləliklə, XV əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının sürətlə qərbə doğru irəliləməsi Avropa dövlətlərinin yenidən qruplaşmasına səbəb oldu. Hələ XV əsrin 60-cı illərində yaranmış antitürkiyə koalisiyasının üzvləri artdı: Neapol və Rodos da bu ittifaqa qoşuldu. Lakin antitürkiyə ittifaqının möhkəm olmadığını yaxşı başa düşən Venesiya və başqa Qərb dövlətləri özlərinə yeni-yeni müttəfiqlər axtarmaqda idilər. Belə ki, Venesiya hökuməti 1471-ci ildə öz elçisi Ciovanni Batista Trevizanonu qiymətli hədiyyələrlə Böyük Orda xanının yanına göndərdi. Böyük Ordanı antitürkiyə koalisiyasına cəlb etmək niyyəti baş tutmadı. Roma papaları və Venesiya respublikası Böyük Moskva knyazlığını da özlərinə tərəf çəkməyə cəhd göstərdilər. Papa IV Sikst məqsədinə çatmaq üçün keçmiş Bizans imperatorları nəslindən olan, katolik tərbiyəsi görmüş Sofya Paleoloqun III İvanla nikaha girməsinə nail olmaq qərarına gəldi. Roma ilə Moskva arasında 1468-1472-ci illərdə aparılmış danışıqlar uğurlu oldu: 1472-ci ilin iyununda Sofya Paleoloq Moskvaya yola salındı. III İvan rus aristokratiyası içərisində və beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu artırmaq niyyətilə Sofya Paleoloqa evləndi. Lakin Roma papası və Venesiyanın Böyük Moskva knyazlığını Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə təhrik etmək planı baş tutmadı. Böyük Moskva knyazlığının qarşısında monqol xanlarının əsarətinə qarşı mübarizəni başa çatdırmaq və rus torpaqlarını Moskva ətrafında birləşdirmək kimi vəzifə dururdu. Belə bir şəraitdə Osmanlı Türkiyəsindən ehtiyat edən bütün Qərb dövlətləri Ağqoyunlu sarayı ilə əlaqələrini daha da genişləndirdilər.

Qeyd etməliyik ki, XV əsrin II yarısında Asiya və Avropa dövlətlərinin antitürkiyə koalisiyasında birləşməsinə dair bir sıra fikirlər var. Məsələn, İ.P.Petruşevski Roma papası IV Sikst (1471-1484) tərəfindən osmanlılara qarşı Venesiya, Papalıq, Neapol, Macarıstan, Ağqoyunlu dövləti, Kipr və Qaramandan ibarət güclü liqa yaradıldığını göstərir. Azərbaycan tarixçisi C.M.İbrahimov "türk təhlükəsi"nə qarşı mübarizə aparən ölkələr arasında kəskin ixtilaflar olduğunu yazır. Lakin bu ixtilafları konkretləşdirmir.

XV əsrin 60-70-ci illərində Asiya və Avropa ölkələri arasında "türk təhlükəsinə" qarşı yaranmış ittifaq doğrudanmı möhkəm idi? Əgər belə deyildisə, bəs onların arasında nə kimi ziddiyyətlər vardı? Osmanlıların qərbdə ən güclü rəqibi olan Venesiya respublikası və başqa İtaliya dövlətlərindən başlayaq: XV əsrin II yarısında İtaliya siyasi cəhətdən dağınıq halda idi. Ölkə bir sıra müstəqil dövlətlərə parçalanmışdı. İtaliya şəhər-respublikalarının iqtisadiyyatı daxili bazarla deyil, xarici ticarətlə əlaqədar idi. Yeni bazarlar uğrunda mübarizə İtaliya dövlətləri arasındakı parçalanmanı daha da dərinləşdirmişdi, hətta müharibələrə də səbəb olmuşdu. Məsələn, Venesiya, Florensiya və Genuya arasında dərin ziddiyyətlər var idi. Buna görə də Genuya və Florensiya nəinki "türk təhlükəsi"nə qarşı danışıqlarda iştirak etmir, əksinə, II Mehmedin Venesiyaya qarşı gördüyü bütün tədbirlərdə yaxından iştirak edirdilər. Bundan başqa Milan hersoqluğu və Neapol krallığı, müvafiq olaraq Şimali İtaliya və Aralıq dənizi hövzəsində möhkəmlənmək üstündə Venesiya ilə kəskin rəqabət aparırdılar. İtaliya dövlətləri öz aralarındakı ixtilafları həll etmək üçün hətta Osmanlı qoşunlarını İtaliyaya dəvət edirdilər.

Osmanlı imperiyasının qüvvətlənməsindən qorxuya düşən başqa Avropa ölkələrinə gəldikdə, onlar da ümumi təhlükəyə qarşı birləşə bilməzdilər. Məsələn, II Mehmedin Balkan yarımadasında möhkəmlənməsindən təşvişə düşən Macarıstan krallığı Matyaş Hunyadinin zamanında (1458-1490) qüvvətlənmişdi və Türkiyəyə qarşı Venesiya ilə ittifaqa girmişdi. Lakin bu ittifaq da möhkəm deyildi. Çünki Macarıstanla Venesiya arasında da ciddi ixtilaflar var idi. Macarıstan krallığı Serbiya və Bosniya torpaqlarını tutub, Adriatik dənizinə çıxmağa can atırdı. Bu isə Venesiya respublikasının ürəyindən deyildi. Çünki Adriatik dənizi Venesiyanın nəzarəti altında idi. Bundan başqa, Roma papaları da Balkanlarda möhkəmlənməyə çalışır, Venesiya və Macarıstanın əlaqədar siyasətinə qarşı çıxırdılar. Osmanlı Türkiyəsinin Mərkəzi Avropaya doğru irəliləməsi Polşanı da təşvişə salmışdı. Digər tərəfdən, XV əsrin 70-ci illərində Krım xanlığının Türkiyədən asılı hala salınması Polşanın Qara dəniz ticarətinə ağır zərbə vurmuşdu. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə Qara dəniz ticarətindən məhrum olan Polşa şlyaxtası Osmanlı imperiyası ilə toqquşmaqdan Baltik ticarətini genişləndirməyi daha

üstün tutdu. Digər tərəfdən, Polşa maqnatları Ukrayna və Belarus torpaqları hesabına daim şərqlə doğru genişlənməyə çalışırdılar. Roma papasının Almaniyanı da Türkiyəyə qarşı "səlib müharibəsi"nə cəlb etmək cəhdi puça çıxdı. Məlum olduğu kimi, Almaniyada imperator hakimiyyəti xeyli zəifləmişdi. Bundan istifadə edən alman knyazları ölkə daxilində öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün didişirdilər. XV əsrin II yarısında Burqundiya hersoqluğu da osmanlılara qarşı müxtəlif ölkələrlə, o cümlədən Ağqoyunlularla danışıqlar aparırdı. Doğrudur, Burqundiya hersoqları səlib müharibələri dövründə olduğu kimi, Şərqlə yürüş edib çoxlu qənimət əldə etmək xəyalında idilər. Lakin XV əsrin II yarısında bu mümkün deyildi. Çünki Burqundiya hersoqları o zaman Fransa krallarının mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı mübarizə aparırdılar. Avropanın Yüzillik müharibədən yenidən çıxmış digər dövlətləri - Fransa və İngiltərə isə öz daxili məsələlərlə məşğul idilər. Fransa kralı XI Lüdovik öz güclü vassalları Burqundiya və Bretan hersoqlarını məğlub edib güclü kral hakimiyyəti yaratmağa çalışırdı; İngiltərədə isə Al və Ağ qızıl gül (1455-1485) adlı sülalə müharibələri gedirdi.

Beləliklə, XV əsrin 60-70-ci illərində Osmanlı Türkiyəsinə qarşı mübarizədə bu və ya digər dərəcədə marağı olan dövlətlərin beynəlxalq vəziyyətləri, habelə onlar arasındakı ixtilaflar haqqında yuxarıda bəhs edilənlər göstərir ki, sultan II Mehmedin öz xarici siyasət planlarını yerinə yetirməsi üçün əlverişli beynəlxalq vəziyyət yaranmışdı. Qərbi dövlətləri Osmanlı imperiyasının hərbi müvəffəqiyyətləri qarşısında təhlükəyə düşərək öz aralarında Türkiyəyə qarşı sözdə razılığa gəlsələr də, əslində öz işləri ilə məşğul idilər. Osmanlıların Aralıq dənizi və Balkan yarımadasında sürətlə irəliləməsindən bilavasitə zərər çəkən ölkələr arasında isə kəskin ixtilaflar hökm sürürdü. Bu ölkələr arasında Türkiyəyə qarşı əlbir hərəkət etmək haqqındakı ittifaq müqavilələri formal xarakter daşıyırdı. Bu mənada İ.P.Petruşevskinin, papa IV Sikstin osmanlılara qarşı "güclü liqa" yaratdığını göstərən fikri həqiqətə uyğun görünür.

XV əsrin 60-cı illərinin sonu və 70-ci illərinin əvvəllərində osmanlılara qarşı mübarizə aparan dövlətlər içərisində az-çox güclüsü Ağqoyunlu dövləti idi.

§ 2. UZUN HƏSƏNİN TÜRKIYƏNİ MƏĞLUB ETMƏK SIYASƏTİ

XV əsrin 70-ci illərində Ağqoyunlu dövlətinin Qərbi ölkələri ilə əlaqələri daha da genişləndi. Bunun üçün obyektiv şərait yetişmişdi. Avropa dövlətlərinin osmanlılara qarşı vahid cəbhədə birləşmək səyləri nəticəsiz qalmışdı; Venesiya-Türkiyə müharibəsində (1463-1479) osmanlıların qələbə çalacağı aydın idi. Odur ki, Venesiya hökuməti Ağqoyunlu dövləti ilə danışıqları daha da genişləndirdi. Türkiyədən ehtiyat edən başqa Qərbi dövlətlərinin elçiləri də Təbrizə axışmağa başladı. Öz növbəsində, Avropa ölkələri ilə əlaqələri genişləndirmək bu dövrdə Ağqoyunlu dövləti üçün də zəruri idi. Osmanlı Türkiyəsinə məğlub etmək artıq Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasətinin əsas məsələsinə çevrilmişdi*.

Uzun Həsən Osmanlı imperiyası kimi qüdrətli rəqibə qalib gəlmək üçün, ilk növbədə dövləti daxilən qüvvələndirmək siyasəti yeritdi. Ağqoyunlu hökmdarlarının ən görkəmlisi olan Uzun Həsən uzaqgörən dövlət xadimi, istedadlı sərkərdə və diplomat idi*. O, hakimiyyətə gələrkən Ağqoyunlu dövləti ərazicə geniş olsa da, iqtisadi və siyasi cəhətdən o qədər də möhkəm deyildi. Tez-tez yadelli hücumlarına məruz qalmış Ağqoyunlu ərazisində iqtisadi tərəqqi pozulmuşdu. Məhsuldar qüvvələr dağılmışdı. Kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi xüsusilə aşağı idi. Çoxlu vergi və mükəlləfiyyətlər, aramsız müharibələr kəndliləri və sənətkarları var-yoxdan çıxarmışdı. Əhali təqribən 31 cür vergi və mükəlləfiyyət ödəyirdi. Feodal özbaşınalığı artmışdı. Mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən köçəri - hərbi əyanların qüvvələnməsi dövlət üçün olduqca təhlükəli idi. Bunlar, həmçinin Osmanlı imperiyasını məğlub etmək siyasəti məhsuldar qüvvələri canlandırmağı tələb edirdi.

Uzun Həsən əvvəlki Ağqoyunlu hakimlərindən fərqli olaraq oturaq əhaliyə arxalanmaq siyasəti yeridirdi. O, Ağqoyunlu dövlətini iqtisadi və siyasi cəhətdən qüvvələndirmək üçün sonralar "Həsən padşahın qanunları" adı ilə məşhurlaşan, hətta XVI əsrdə də qüvvədə qalan "Qanunnamə" hazırlatdı. Kəndlilərdən alınan vergilər müəyyənləşdi və dəqiqləşdirildi. Vergi sistemi nisbətən sahmana salındı. Vergiyə məmurların özbaşınalığı azaldı. Kəndlilərin vəziyyəti müvəqqəti də olsa yüngülləşdi. Uzun Həsənin qanunları ölkədə

* Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Uzun Həsən sultanın başının Avropada qarışmasından istifadə edərək, 1464-1469-cu illərdə, onun müttəfiqləri Arslan bəyi, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahi, onun oğlu Həsənəlini və Teymuri Əbu-Səidi məğlub edib geniş ərazili dövlət yarada bildi. Əbu-Səidi məğlub etdikdən sonra yerinə onun taxt-tac rəqibi Məhəmməd Yedigəri təyin edən Uzun Həsən müvəqqəti olaraq Teymurlər dövlətini də özündən asılı vəziyyətə saldı. Beləliklə, paytaxtı Təbriz olan Ağqoyunlu dövlətinə Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları (Ərdəbil mahalı istisna olmaqla), Qərbi İran, Şərqi Anadolu, İraq, Diyarbəkr və onun ətrafı, habelə başqa yerlər daxil idi. Tiflis daxil olmaqla Şərqi Gürcüstanı da ayrı-ayrı vaxtlarda Ağqoyunlu canişinləri idarə edirdilər. Ərazicə bu cür geniş olmasına və XV əsrin 60-70-ci illərində çox güclənməsinə baxmayaraq, Ağqoyunlu dövləti daxilən o qədər də möhkəm deyildi.

* Mənbələrdə Uzun Həsən haqqında olduqca zəngin və maraqlı məlumatlar vardır. Bir avropalı səyyah, hətta onun gəncliyindən də bəhs edir: "Uzun çox möhkəm bədənlə, ağıllı, igid və gözəl bir gənc idi...O, səxavətli, ədəbli, gülərlü olduğu qədər də igid idi. Mən tacir kimi onun ölkəsində olmuş, onu görmüş və özü ilə söhbət etmişəm. Onun boyu çox ucadır, ağırlığına hər at dözmür".

məhsuldar qüvvələri xeyli canlandırdı; kəndli və sənətkarlardan alınan verginin birbaşa xəzinəyə axması təmin olundu. Dövlət iqtisadi cəhətdən xeyli qüvvələndi.

Dövləti hərbi cəhətdən qüvvələndirmək üçün də bir çox tədbirlər görüldü. Uzun Həsən köçəri hərbi əyanların nüfuzunu qırmaq, onların ixtiyarında olan və vaxtaşırı toplanan feodal qoşunları əvəzində daimi ordu yaratmaq istəyirdi. Bu məqsədlə oturaq əhali içərisindən çıxan süvari dəstələrinin sayı xeyli artırıldı. Uzun Həsənin daimi, nizami ordu yaratmağa çalışdığını ilk mənbələr də təsdiq edir. Ağqoyunlu sarayındakı Venesiya səfiri Katerino Zeno öz hökumətinə yazdığı gizli məlumatda (27.VII. 1473) göstərirdi ki, Ağqoyunlu ordusunda süvari əsgərlərə hərbi xidmət müqabilində ildə 40-60 dukat hesabı ilə hər 6 aydan bir məvacib verilir. Uzun Həsən Ağqoyunlu ordusunu odlu silahlarla təmin etmək üçün ölkədə toptökmə sənətini inkişaf etdirməyə çalışırdı. O, bu məqsədlə İtaliyadan hərbi mütəxəssislər dəvət etmişdi. Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün iri feodalların hərbi-siyasi hüquqları məhdudlaşdırılmışdı. Venesiya diplomatı Katerino Zeno Uzun Həsənin hərbi düşərgəsindən İtaliyaya yazırdı: "Hökmədarın knyazları (əmirələri) onu müqəddəs sayırlar. Lap böyük cənablar belə hökmədarın əlaçığına girməyi onun tərəfindən mərhəmət hesab edirlər... Əlaçıqda heç kəs danışa bilməz. Ancaq hökmədar danışır. O nə desə, hamı təsdiq edir. Heç kəsin cəsarəti çatmır ki, onun dediyinə etiraz etsin. Belə ki, o, hamını böyük itaətdə saxlayır. Bu düşərgə ziyarətəgaha bənzəyir... Hökmədar knyazları (əmirələri, feodalları) çağırıqda*, onlar gəlirlərinə münasib miqdarda adamla və atla gəlməyə borcludurlar. Belə də edirlər...". Ağqoyunlu hökmədarı ona tabe olmaq istəməyən feodallara məxsus qalaları alıb dağıtmışdı.

Uzun Həsənin dini siyasəti də Ağqoyunlu dövlətinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi. O, atababaları kimi, Avropa ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirmək üçün Trabzon sarayı ilə qohum olmuş, imperator IV İoannın qızı Feodoranı (Teodora) almışdı. Şərqdə Dəspinə Xatun kimi məşhurlaşan bu qadın Azərbaycanın xristian ölkələri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsində müəyyən rol oynamışdı. Ağqoyunlu dövlətinin əhalisi dininə və məzhəbinə görə təqib olunmurdu. Əksinə, Uzun Həsən qızı Martanı şilik təbliğatçıları olan Səfəvilərin başçısı Şeyx Heydəre vermişdi*. Ağqoyunlularla Səfəvilər arasında möhkəm dostluq əlaqələri vardı. Uzun Həsən dövründə ölkənin xristian əhalisinə də sərbəst ibadət ixtiyarı verilmişdi. Xristianlardan Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrdə də istifadə olunurdu. Uzun Həsənin dövründə abadlıq işlərinə, elm və mədəniyyətin tərəqqisinə də fikir verilirdi**.

Beləliklə, XV əsrin 60-70-ci illərində Ağqoyunlu dövləti xeyli qüvvələnmişdi; bu dövlət, bəzilərinin güman etdiyi kimi, təsadüfən yaradılmış, əsası olmayan hərbi-siyasi birlik deyildi. Uzun Həsən isə adicə bir köçəri tayfa birliyinin başçısı yox, uzaqgörən dövlət xadimi idi. Onun hakimiyyəti illərində Ağqoyunlu dövləti Yaxın və Orta Şərqi Qərbi Avropa dövlətləri ilə beynəlxalq münasibətlərində mühüm (bəzi məsələlərdə isə həlledici) rol oynayır. Osmanlı Türkiyəsinin hərbi uğurlarından təşvişə düşən ölkələr Ağqoyunlu dövlətinə böyük ümid bəsləyirdilər. Venesiyadan başqa, Moskva knyazlığı, Böyük Orda, Polşa, Avstriya, Macarıstan, Çexiya, Almaniya, Papalıq, Burqundiya, Neapol krallığı, Rodos, Kipr, Qaraman əmirliyi, Misir, Hindistan və bir çox ölkələrin Ağqoyunlu dövləti ilə geniş diplomatik əlaqələri, Təbrizdə daim xarici ölkə diplomatlarının olması məhz bununla izah olunur.

Uzun Həsən Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə hazırlaşmaqla yanaşı, fəal xarici siyasət yeridirdi. O, Ağqoyunlu dövlətinin ərazisini daha da böyütməyə çalışırdı. Azərbaycanla Avropa ölkələri arasında bilavasitə ticarət əlaqələri yaratmaq üçün Aralıq dənizinə və Qara dənizə çıxış yolu əldə etməyə, Bosfor və Dardanel boğazlarını ələ keçirməyə çalışırdı. Təbrizdə - Uzun Həsən sarayında Türkiyəni Kiçik Asiyanın siyasi xəritəsindən silib götürmək planı hazırlanırdı. Ağqoyunlu hökmədarının hərbi planında Avropa dövlətlərinin qərbdən vahid cəbhədə Türkiyəyə qarşı hücumu keçməsi əsas yer tuturdu. Plana əsasən, Ağqoyunlu dövləti və Qərb dövlətləri, o cümlədən Venesiya eyni zamanda hücumu keçməli və bununla Türkiyənin hərbi qüvvələri iki cəbhəyə parçalanmalı idi. Müttəfiqlər Aralıq dənizinin Qaraman sahilində görüşməli və burada Ağqoyunlular Venesiyadan odlu silahlar, artilleriya mütəxəssisləri almalı idilər. Beləliklə, Ağqoyunlu dövlətinin osmanlılarla toqquşması labüd idi.

Çünki sultan II Mehmed XV əsrin II yarısında Kiçik Asiyada həyata keçirdiyi bir sıra fəthləri ilə Ağqoyunlu dövlətinin Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqəsini son dərəcə çətinləşdirmişdi. Avropa ilə ipək ticarətindən alınan gəlir isə Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi qüdrətinin, demək olar, əsasını təşkil edirdi. Bundan başqa,

* Hərbi qulluq nəzərdə tutulur.

* Şərq mənbələrində Aləmşah bəyim adlanan Marta Şah İsmayılın anası idi.

** Uzun Həsənin Təbrizdə tikdirdiyi "Qeysəriyyə" adlı örtülü bazar və "Nəsrriyyə" məscidi haqqında mənbələrdə zəngin və maraqlı məlumat var. "Nəsrriyyə" məscidinin yanında mədrəsə də vardı. Ağqoyunlu hökmədarı xüsusi musiqiçilər dəstəsi və 60-a qədər alimin çalışdığı zəngin, şəxsi kitabxana yaratmışdı. Filosof Cəlaləddin Məhəmməd Davvani (1472-1502) "Ərznamə" əsərində Uzun Həsəni dövrünün görkəmli dövlət xadimi kimi qiymətləndirmişdir. Ağqoyunlu sarayında xidmət edən Əbu-Bəkr Tihraninin XV əsr tariximizi öyrənmək üçün qiymətli mənbə hesab olunan "Kitabi-Diyarbəkrriyyə" əsəri Uzun Həsənə həsr olunmuşdur. Ağqoyunlu-Türkiyə müharibəsinin iştirakçısı italyalı Ciovan Maria Anciolello, diplomat Anibrocco Kontarini və b. Uzun Həsənin həyatı və qələbələrinə xüsusi əsərlər həsr etmişlər. Azərbaycanda Uzun Həsənlə danışqlar aparmış, onun hərbi səfərlərində iştirak etmiş Venesiya diplomatlarının, Avropa səyyahlarının əsərlərində və öz ölkələrinə gizli məktublarında da Ağqoyunlu hökmədarının şəxsiyyəti, qələbələri və s.-dən geniş bəhs edilir.

Türkiyənin daim şərqə doğru genişlənməsi də Ağqoyunlu dövlətini təhlükəyə salmışdı. Uzun Həsən Türkiyəyə qarşı müharibəyə ciddi hazırlıqlar görürdü. Mənbələrin məlumatına görə, Ağqoyunlu hökmdarı osmanlılara qarşı müharibə üçün təkcə İraqdan 37 min əsgər səfərbər etmişdi. Yaxın və Orta Şərqin ən şöhrətli sərkərdələri Məhəmməd Bakir Mirzə, Müzəffər Mirzə, Yusif bəy, Uğurlu Məhəmməd (Uzun Həsənin oğlu), Zeynal bəy (Uzun Həsənin oğlu) və b. Ağqoyunlu ordusunda xidmət edirdilər. Uzun Həsən osmanlıların taxt-tacdan məhrum etdiyi bütün Kiçik Asiya hakimlərini himayə edirdi; Qaraman şahzadələri, İsfəndiyaroğlu Qızıl Əhməd bəy, Zülqədəroğulları və b. keçmiş Kiçik Asiya hakimləri Ağqoyunlu sarayına qaçmışdılar. Onlar daim Uzun Həsəni osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik edir, yenidən öz torpaqlarına yiyələnmək arzusu ilə yaşayırdılar.

Qeyd edilməlidir ki, Uzun Həsənin apardığı aramsız müharibələr, onun Yaxın və Orta Şərqdə, Avropada istedadlı bir sərkərdə kimi məşhurlaşması da II Mehmedə təşvişə salmışdı. Ağqoyunlu hökmdarının hərbi uğurları: Qaraqoyunlu dövlətinin aradan qaldırılması, Teymuri Əbu Səid qoşunlarının darmadağın edilməsi, Misirlə, gürcü knyazları ilə müharibələrdə qələbələr və s. Osmanlı sultanını narahat etməyə bilməzdi. Mənbələr göstərir ki, dövrünün böyük sərkərdələrindən biri olan və Fateh ləqəbi qazanmış sultan II Mehmed Ağqoyunlu hökmdarı ilə üz-üzə gəlməkdən çəkinirdi. Ağqoyunlu - Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən mənbələrdə Uzun Həsən Osmanlı Türkiyəsinin ən qüdrətli rəqibi kimi qiymətləndirilir, Teymurla müqayisə olunur. Türk tarixçisi B.B.Sidqi XV-XVI əsrlərdə osmanlıların Asiya və Avropadakı düşmənlərini müqayisə edərək, belə qənaətə gəlir ki, Şərqdəki rəqiblər Türkiyə üçün daha qorxulu olmuşdur; Şərqdəki üç təhlükə - Teymur, Uzun Həsən və Şah İsmayılın hərbi qüvvələri Osmanlı dövlətini aradan qaldırmaq və ya kiçik bəylik dərəcəsinə endirmək məqsədi daşımışdır. Əlbəttə, B.B.Sidqi sultan Türkiyəsini özünü müdafiə edən dövlət kimi qələmə verir. Bununla belə, II Mehmedin qələbələrini, şəxsiyyətini mədh edən, onun rəqiblərinin uğurlarını isə kiçildən, qələbələrinə göz yuman tədqiqatçının Ağqoyunluların qüdrətli siyasi qüvvə olduğunu etiraf etməsi təsadüfi deyil. Bəzi tədqiqatçıların yazdığına görə, Uzun Həsən özünü Teymurun xələfi sayırdı. Topqarı sarayında saxlanılan bir məktubun müəllifi isə 9-a qədər bəndlə Uzun Həsəni Teymurla müqayisə edir və Ağqoyunlu hökmdarının Teymurdan daha üstün olduğunu göstərir. Uzun Həsən Avropa mənbələrində də Teymura bənzədilir, bəzən sadəcə olaraq İkinci Teymur adlandırılır, hətta Makedoniyalı İskəndərlə müqayisə edilir*.

Bütün bunlara baxmayaraq, Uzun Həsən odlu silahlarla təchiz olunmuş, nizami Osmanlı ordusu ilə vuruşmağın nə qədər çətin olduğunu yaxşı anlayırdı. Zəmanəsinin ən yaxşı döyüşçüləri sayılan Ağqoyunlu süvarilərini odlu silahlarla təmin etmək lazım idi. Bunun üçün isə qarşıda Avropa dövlətləri ilə əlaqələri daha da genişləndirmək zərurəti dayanırdı.

§ 3. AĞQOYUNLU ELÇİLƏRİ VENESİYA, PAPALIQ VƏ POLŞADA

Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsi yaxınlaşırdı. Buna görə də Uzun Həsən Qərb dövlətləri ilə əlaqələri genişləndirdi. Avropa ölkələri ilə diplomatik danışıqlarda xristianlardan da istifadə olunurdu. Uzun Həsən nəzərə alırdı ki, xristian olduqları üçün bu diplomatlar Avropada yaxşı qarşılanar; bu da onların qarşısına qoyulan vəzifəni yerinə yetirmələrinə müsbət təsir göstərər.

Venesiya hökuməti, Roma papası II Pavel, həmçinin başqa Qərb hakimləri ilə danışıqları davam etdirmək üçün Uzun Həsən bu zaman Təbrizdə olan Venesiya səfiri Lazaro Kvirino və öz elçisi Muradı* Avropaya yola saldı. 1471-ci ilin fevralında Ağqoyunlu elçisi Venesiyaya çatdı. O, Uzun Həsənin məktubunu Venesiya hökumətinə təqdim etdi**. Ağqoyunlu hökmdarı həmin məktubda qaraqoyunlu Cahanşahı və teymuri Əbu Səidi məğlub edərək öz ərazisini genişləndirdiyindən, güclü dövlət yaratdığından bəhs edir və göstərirdi ki, artıq onun türk sultanının oğlu Məhəmməd bəydən*** başqa düşməni qalmamışdır. Uzun Həsən yazırdı ki, əgər Venesiya hərbi-dəniz qüvvələri Aralıq dənizindən, Ağqoyunlu süvariləri isə qurudan düşməinə qarşı eyni zamanda hərbi əməliyyata başlasalar, Məhəmməd bəyi asanlıqla Avropa və Asiyadakı torpaqlarından məhrum etmək olar. Lakin Venesiya hökuməti Ağqoyunlu elçisinə dərhal cavab vermədi. Çünki bu zaman II Mehmed öz analığı, keçmiş serb knyazı Georginin bacısı Məryəm Xatunun (Maranın) vasitəçiliyi ilə Venesiya respublikası ilə sülh danışıqları aparırdı. Sultan Venesiya ilə sülh bağlamaq və bununla öz təhlükəli düşmənlərini təklmək,

* Bir sərkərdə kimi Uzun Həsən haqqındakı mənbələrdə göstərilir ki, pusqu düzəldərək geriye çəkilib onu təqib edən düşmən qüvvələrini tələyə salmaq, düşmənin hərbi qüvvələrini əlverişsiz coğrafi mövqeyə salıb məhv etmək taktikalarından geniş istifadə edirdi. Ağqoyunlular Uzun Həsənin iştirak etmədiyi vuruşmalarda da qoşunlara onun şəxsən başçılıq etməsi haqqında şayiə yayır, düşmən qüvvələrinə mənəvi pozğunluq salırdılar. Bu üsulla Ağqoyunlu qoşunları 1472-ci ildə hətta osmanlılara da qalib gəlmişdilər.

* Bu Ağqoyunlu diplomati, yəqin ki, Uzun Həsənin 1459-cu ildə sultan II Mehmedlə daşıqlar üçün İstanbula göndərdiyi Murad bəydir.

** Uzun Həsənin bu məktubunun italyan dilinə tərcüməsi Malipiyero tərəfindən 1843-cü ildə "Archivio storico italiano" məcmuəsində dərc olunmuşdur.

*** Uzun Həsən, demək olar ki, özünün bütün yazışmalarında sultan II Mehmedə "sultan", "imperator" və ya "hökmdar" kimi müraciət etməmiş, onu istehza ilə "Məhəmməd bəy" adlandırmışdı.

başlıca zərbəni isə Ağqoyunlulara qarşı çevirmək istəyirdi. Bundan başqa, Ağqoyunlu elçisi Murad Venesiyada olarkən respublikanın diplomatları Nikolo Kokko və Françesko Kapello İstanbulda danışıqlar aparırdılar. Venesiya dövləti Türkiyə ilə sülh münasibətləri yaratmağa və sultandan dinc yolla ticarət imtiyazları qoparmağa çalışırdı.

Qərbi ölkələrinə göndərilən elçilərdən cavab gəlmədiyini görən Uzun Həsən Avropaya başqa bir diplomat da yola saldı*. Bu Azərbaycan elçisi Polşaya getmiş, Polşa kralı ilə danışıqlar aparmış, daha sonra Polşa kralının elçisi ilə birlikdə İtaliyaya yollanmışdı. Venesiya hökuməti ilə danışıqlar apardıqdan və çoxlu vədlər aldıqdan sonra o, Romaya getdi. Ağqoyunlu elçisi Roma papasının vasitəçiliyi ilə müxtəlif xristian dövlətlərinin osmanlılara qarşı birgə əməliyyata başlamasına nail olmalı idi. Papa danışıqlardan sonra Uzun Həsənin elçisini öz nümayəndəsi ilə birlikdə Təbrizə yola salmışdı.

Ağqoyunlu elçiləri Avropada olarkən məxfi surətdə aparılan Venesiya - Türkiyə danışıqları heç bir nəticə vermədi: II Mehmed Venesiyadan Evbeya adasını və ildə 100 min dukat bac tələb etdi. Türkiyə ilə danışıqların baş tutmadığını görən Venesiya hökuməti Ağqoyunlu elçisi Murada qəti cavab verməli oldu. Venesiya senatının xüsusi yığıncağı keçirildi. Muradla birlikdə Ağqoyunlu sarayına 1000 dukat məvacib vermək şərti ilə bir səfir göndərmək qərara alındı. Venesiya hökuməti Təbrizə əvvəlcə Françesko Mikeleni, sonra isə Cakomo Medini göndərmək istədi. Lakin yollar çox təhlükəli olduğundan onlar senatın qərarını yerinə yetirmədilər. Nəhayət, Katerino Zeno bu vəzifəni öz üzərinə götürdü.

Venesiya hökuməti bu diplomatı təsadüfən seçməmişdi. Atası Drakone Zeno uzun illər Dəməşqdə ticarətdə olmuş Katerino Zeno Şərq aləmi ilə yaxından tanış idi. Zeno arvad tərəfdən həm də Ağqoyunlu sarayı ilə qohum idi. O, Uzun Həsənin arvadı Dəspinə Xatunun - Feodoranın bacısı qızı Violantanın əri idi. Bu cəhət Venesiya diplomatına tapşırılan vəzifənin yerinə yetirilməsinə kömək edə bilərdi.

Katerino Zenonun Azərbaycana nə məqsədlə göndərilməsini, onun Uzun Həsənlə danışıqlarını öyrənmək üçün Venesiya senatının 18 may və 10 sentyabr 1471-ci il tarixli iki yazılı təlimatı çox qiymətli dir. 18 may 1471-ci il tarixli birinci təlimat diplomatik əlaqələrdən başqa, ümumiyyətlə, Azərbaycanın XV əsr tarixini öyrənmək üçün də çox qiymətli dir. Bu sənəd Zenoya Azərbaycana yola düşmək ərəfəsində verilmişdi. Təlimatda göstərilirdi ki, Zeno Venesiyada olan Ağqoyunlu elçisi Muradla birlikdə tezliklə yola düşməlidir. Venesiya hökuməti ona tapşırırmışdı ki, Təbrizə çatan kimi Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənə... "özünü təqdim etdikdən və bizim vəkalət kağızlarımızı göstərdikdən sonra sən onu layiq olan tərzdə salamlayarsan və hədiyyələri verərsən. Sən, hər şeydən əvvəl, əlahəzrəti tam tərəqqi, səadət, onun imperiyasının uğurları münasibəti ilə təbrik edərsən. Buna biz, əlahəzrətin həqiqi və xeyirxah dostu kimi hədsiz şadlıq... sonra əlahəzrətə məlumat verərsən ki, onun Təbrizdən Lazaro Kvirino ilə birlikdə gəlmiş səfirini (Muradı) biz olduqca yaxşı qarşıladıq; Muradın əlahəzrətin adından verdiyi məlumatı çox böyük sevinclə dinlədik... əlahəzrətin bizə yazdığı məktubu böyük diqqətlə oxuduq..." Katerino Zeno Uzun Həsəni inandırmalı idi ki, II Mehmed Venesiyalı məğlub etdikdən sonra Asiyada geniş işğallara başlayacaq, Ağqoyunlu dövlətinə hücum edəcəkdir. Zeno Azərbaycan hökmdarını bütün hərbi qüvvəsi ilə Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik etməli, Venesiyalı da bu cür hərəkət edəcəyinə onu inandırmalı idi. Zeno Venesiya respublikasının Ağqoyunlu dövləti ilə birlikdə Osmanlı Türkiyəsinə qarşı vahid cəbhədə müharibə etmək niyyətini "ən təmtəraqlı sözlərlə" bildirməli və göstərməli idi ki, qarşıdakı müharibədə Venesiyaya Neapol krallığı, Papalıq və s. İtaliya dövlətləri də kömək edəcəklər. Bu, Türkiyənin məğlub olacağına Ağqoyunlu hökmdarını əmin edə bilərdi. Senat öz diplomatını ehtiyatlı olmağa çağırır və tapşırırdı ki, əgər Venesiyalı Türkiyə ilə gizli danışıqlara başlaması xəbəri Uzun Həsənə çatmışdırsa, o, Venesiya hökumətini hökmdarın yanında etibardan salmamaq üçün var qüvvəsini sərf etsin. Senatın gizli tapşırığında yazılır: "...ola bilsin ki, Osmanın (II Mehmed) yanına səfirlər göndərdiyimizdən əlahəzrət xəbərdardır. Əlahəzrət bu haqda hər şeyi bilsin deyə, məlumat veririk ki, hələ onun səfiri bizim yanımıza çatmamışdan biz elçilərimizi Osmanın yanına yola salmışdıq; bizi barışığa üçüncü şəxs vasitəsi ilə təhrik etdilər... lakin bu danışıqların nə vaxt və necə nəticələncəyini bilmədiyimiz halda, həmişə olduğu kimi, əlahəzrətlə xeyirxah dostluğumuzu davam etdirəcəyik... Əgər onun səfiri tez gəlsəydi və əlahəzrətin cəsarətli niyyəti haqqında bizə məlumat versəydi, biz elçilərimizi göndərməzdik". Venesiya hökumətinin Murada ləng cavab verməsini isə Zeno, öz hökumətinin "ciddi hərbi hazırlıq işləri" görməsi ilə izah etməli idi: "...əlinə imkan düşsə, sən hökmdara (Uzun Həsən - Y. M.) deyərsən ki, əgər biz onun səfirini geri ləng yola salmışıqsa, bunun səbəbi odur ki, biz həmişəkindən daha çox qoşun toplamaqla, hökmdara dəniz yolu ilə silah ustaları göndərmək üçün hazırlıq görməklə və b. olduqca zəruri işlərlə məşğul idik". Venesiya diplomatı Uzun Həsənin arvadı Dəspinə Xatunla sıx əlaqə yaratmalı, Ağqoyunlu dövlətini Türkiyəyə qarşı müharibəyə qaldırmaqda onun köməyindən istifadə etməli idi: "...arzu edirik ki, bizim adımızdan hökmdarın əlahəzrət xanımına da baş çəkəsən; onun mərhum atası, imperator həzrətləri ilə (Trabzon imperatoru IV İoann nəzərdə tutulur- Y.M.) bizim qədim və xeyirxah dostluğumuzu onun yadına sal... çalış ki, o, (Dəspinə Xatun) ərini Türkə (II Mehmedə) qarşı müharibəyə təhrik etsin və öz məktubunda bu haqda bizə yazsın". Venesiya

* Polşa kralı, Venesiya hökuməti və Roma papası ilə danışıqlar aparmış bu Ağqoyunlu diplomatının kim olduğunu, təəssüf ki, hələlik müəyyənləşdirə bilməmişik.

diplomati ona tapşırılan vəzifəni yerinə yetirdikdən sonra Ağqoyunlu dövlətinin qüdrəti, coğrafi mövqeyi, gəliri, ordusu, sərhədləri, qoşunları, həmçinin Uzun Həsənin yaşı, səhhəti, qabiliyyəti, Türkiyəyə qarşı müharibə etmək fikrində nə dərəcədə möhkəm olması və s. haqqında ətraflı, dəqiq məlumat toplamalı idi: "...mümkün qədər bu hökmdarın qüdrəti, yaşı, səhhəti, bacarığı və qabiliyyəti, onun dövləti, dövlətin coğrafi mövqeyi, gəliri, qoşunları, sərhədləri, ən əsası isə məlum tədbir (müharibə) barəsində bu hökmdarın niyyəti, arzusu və lazım bildiyin başqa şeylər haqqında təfəsilatı ilə məlumat toplayarsan... elə et ki, bizim yanımıza yaxşı və hərtərəfli məlumatla qayıdasan...". Zeno bu vəzifələri yerinə yetirdikdən sonra Aralıq dənizinə qədər Ağqoyunlu ordusu ilə gəlməli idi. Ağqoyunlu dövlətinə odlu silah və artilleriya mütəxəssisləri gətirmiş Venesiya gəmiləri Uzun Həsənin başçılıq etdiyi Ağqoyunlu qoşunlarını burada gözləyəcəkdi. Zenoya verilən bu təlimat Venesiya senatında müzakirə edilmişdi; lehinə 74, əleyhinə 2 nəfər səs vermiş, 4 nəfər bitərəf qalmışdı. Senat üzvü Aloizi Donatonun təklifinə əsasən, İstanbuldan dəqiq xəbər alınanadək, yəni Venesiya ilə Türkiyə arasında gizli danışıqlar qurtarmayınca, Zenonun Azərbaycana göndərilməsi təxirə salınmışdı.

Venesiya ilə Türkiyə arasındakı danışıqlar uğursuzluqla nəticələndikdən sonra Venesiya respublikası qəti olaraq Türkiyəyə qarşı müharibəni davam etdirmək qərarına gəldi. 1471-ci il sentyabrın 10-da Zenoya ikinci yazılı təlimat verildi. Bu sənəd məzmunca əsasən 18 may 1471-ci il tarixli təlimatın təkrarıdır. Lakin həmin sənəddən aydın olur ki, Venesiya hökuməti Ağqoyunlu dövləti ilə ittifaqda Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamaq məsələsinə tam qətiyyətlə girişmişdir. Övvəlkindən fərqli olaraq təlimatda göstərilirdi ki, Venesiya, Papalıq və b. İtaliya dövlətlərindən savayı, Almaniya, Macarıstan, Polşa da Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatda iştirak edəcəklər. Bundan başqa, Zeno Uzun Həsənlə danışıqları uğurları başa çatdırmaq üçün deməli idi ki, Venesiya hökuməti, guya, osmanlıları məğlub etmək niyyətində olduğu üçün İstanbuldan öz elçilərini geri çağırmışdır. Venesiya hökuməti Uzun Həsənə vəd edirdi ki, osmanlılara qarşı müharibə qələbə ilə nəticələnsə, Türkiyənin Kiçik Asiyadakı torpaqları Ağqoyunlulara çatacaqdır. Çox ustalıqla tərtib olunmuş bu sənəd Uzun Həsəni şirnikləndirmək, onda qələbəyə inam oyatmaq məqsədi daşıyırdı.

Venesiya senatının qərarına əsasən, Zenonun və Muradın səfərinə, habelə Uzun Həsənə hədiyyələr göndərmək üçün 2000 dukat vəsait ayrılmışdı. Zeno Ağqoyunlu sarayına Kipr və Qaraman vasitəsilə gəlməli idi. O, yolüstü Qaraman şahzadələrini II Mehmedə qarşı mübarizəni davam etdirməyə çağırmalı, Təbrizə yetişmək üçün onlardan kömək almalı, imkan tapdıqda gürcü knyazları ilə də Türkiyə əleyhinə danışıqlar aparmalı idi.

§ 4. VENESİYA DIPLOMATI KATERINO ZENONUN AZƏRBAYCANA GƏLMƏSİ VƏ AĞQOYUNLU-OSMANLI MÜHARİBƏSİNİN (1472-1473) BAŞLANMASI

Katerino Zenonun başçılıq etdiyi İtaliya elçiləri 1471-ci ilin payızında Venesiyanı tərk etdilər. Aralıq dənizi, Rodos adası və Qaraman vasitəsilə Təbrizə gələn Venesiya diplomati Ağqoyunlu sarayında yaxşı qəbul edildi. Zeno danışıqlar zamanı bildirdi ki, əgər Uzun Həsən bütün hərbi qüvvələri ilə osmanlıları sıxışdırsa, Venesiya respublikası 100 iri hərbi gəmisi, habelə digər iri və xırda gəmilərdən ibarət donanma ilə dənizdən hücum keçəcəkdir. Venesiya elçisi gəlişinin səbəbini Uzun Həsənin arvadı Dəspinə Xatuna da bildirdi. Dəspinə Xatun vəd verdi ki, Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə başlanılması üçün əlindən gələni əsirgəməyəcəkdir. Venesiya diplomatına sarayda yer ayrıldı və ona hər gün şah süfrəsində nahar etmək hüququ verildi.

Venesiya hökumətinin vədlərindən ruhlanan Ağqoyunlu hökmdarı qarşıdakı müharibəyə ciddi hazırlıq görməyə başladı. Zeno göstərir ki, Uzun Həsən öz əlilə gürcü çarı və knyazlarına tezliklə Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamaq üçün fərmanlar yazıb göndərdi. Hökmdar qarşıdakı hərbi əməliyyatların planını hazırlamaqda və qoşun toplamaqda ikən Dəspinə Xatun Zenonun qulluqçusu Sebastiano Krosekkieri ilə Venesiyaya məktub göndərdi. 1472-ci ilin oktyabrında Venesiya hökumətinə təqdim edilən bu məktubda göstərilirdi ki, artıq Ağqoyunlular hərbi əməliyyata başlamışlar, Venesiya respublikası da vaxt itirmədən bu cür hərəkət etməlidir. Digər tərəfdən, Uzun Həsənin tezliklə Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlayacağını yaqın edən Katerino Zeno da Venesiya hərbi-dəniz qüvvələrinin ali komandanı Pyetro Moçeniqoya məktub yazdı və onu Təbrizə dəvət etdi. Zeno Venesiya admiralına bildirirdi ki, o, Ağqoyunlu padşahı və onun arvadı Dəspinə Xatun tərəfindən dostcasına qəbul ediləcəkdir. Moçeniqo özü görəcəkdir ki, Uzun Həsən Aralıq dənizi sahilinə doğru hərəkət etmək niyyətindədir. Bundan başqa, Zeno respublika hərbi-dəniz qüvvələrinin ali komandanından xahiş edirdi ki, Uzun Həsənin Venesiyaya və başqa Avropa ölkələrinə yola saldığı elçilər heyətini Aralıq dənizi ilə o tərəfə ötürməyə hər cür kömək göstərsin. Qərbi dövlətləri ilə danışıqlar aparmağa gedən bu Ağqoyunlu elçilərinə Hacı Məhəmməd başçılıq edirdi. Bütün bunlardan başqa, Zeno Venesiya senatına da məktub yazdı və Ağqoyunluların artıq Türkiyə ilə müharibəyə başladığını bildirdi. Lakin Katerino Zenonun vədlərinin əksinə olaraq hələ də Türkiyə ilə razılığa gəlmək ümidində olan Venesiya nə 1471-ci ildə, nə də 1472-ci ilin baharında

Osmanlı imperiyasına qarşı hücumə keçmədi. Sultan II Mehmed müttəfiqlərin bu fəaliyyətsizliyindən istifadə edərək Venesiya ilə Ağqoyunlu dövlətini bir-birindən aralı salmaq üçün Qaraman əmirliyinin fəthini başa çatdırdı.

Beləliklə, Ağqoyunlu dövlətinin Qərb ölkələri ilə, o cümlədən Venesiya ilə Aralıq dənizinin sahilində birləşmək və odlu silahlar əldə etmək imkanı aradan qaldırıldı. Osmanlı sultanı yetişməkdə olan müharibədə qələbə çalmaq üçün üstünlüyü ələ ala bildi. Digər tərəfdən isə, sultan sülh müzakirələri ilə rəqibinin başını qatmaq və bununla qarşıdakı müharibəyə hazırlıqlarını başa çatdırmaq üçün Ağqoyunlu sarayına elçilər göndərdi. Osmanlı elçiləri Türkiyənin Ağqoyunlu dövlətinə qarşı gördüyü bütün tədbirlər müqabilində Uzun Həsəndən üzr istəməli və Ağqoyunlularla "vicdanlı sülh və dostluq müqaviləsi" bağlamalı idilər. Lakin Dəspinə Xatun, Qaraman şahzadələri və Katerino Zenonun ümumi səyləri nəticəsində Uzun Həsən sultan II Mehmedin elçilərini qəbul etmədi. Ağqoyunlu hökmdarı Aralıq dənizi istiqamətində hücumə keçib Qaramanı fəth etmək və bununla da Qərb dövlətlərinin, o cümlədən Venesiya respublikasının hərbi qüvvələri ilə birləşmək və sahilə gətirilmiş odlu silahları ələ keçirmək üçün öz qoşunlarına döyüş əmri verdi. 1472-1473-cü illər Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsi başlandı.

IV FƏSİL

AĞQOYUNLU-OSMANLI MÜHARİBƏSİ (1472-1473-CÜ İLLƏR) DÖVRÜNDƏ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏR

§1. MÜHARİBƏNİN BİRİNCİ DÖVRÜ. UZUN HƏSƏNİN ELÇİLƏRİ İSHAQ VƏ HACI MƏHƏMMƏD VENESİYADA

Ağqoyunlu dövləti 1472-ci ilin baharında Türkiyəyə qarşı müharibəyə başladı. Bu zaman Ağqoyunlu sarayında olan Venesiya diplomatı Katerino Zeno yazır ki, osmanlılara qarşı hərbi əməliyyata başlayan Ağqoyunlu qoşunları 100 min nəfərə çatırdı; bunların 40 mini cəsur döyüşçü, 60 min nəfəri isə onların "qulluqçuları" idi. Zeno Ağqoyunlu süvarilərini çox tərif edir, döyüşçülərin ucaboylu və çox qüvvətli olmasından, geyimlərindən, silahlarından müfəssəl danışır. Venesiya elçisinin məlumatından aydın olur ki, Ağqoyunlular odlu silaha malik deyildilər. Bidlisdən Qaraman istiqamətində hücum keçən Ağqoyunlu qoşunlarına Bəktaş oğlu Ömər bəy başçılıq edirdi. Qaraman şahzadələri Pir Əhməd, Qasım bəy, habelə bir çox keçmiş Kiçik Asiya hakimləri də Ağqoyunlu ordusunda idilər. 1472-ci ilin avqustunda Şərqi Anadoluda mühüm strateji məntəqə olan Toqqat alındı. Bu qələbə osmanlıların sərhəd qoşunlarında döyüş intizamını pozdu. Toqqatın fəthindən sonra Bəktaş oğlu Ömər bəy öz sərəncamında olan ordunun bir qismi ilə geri qayıtdı. Ağqoyunlu süvarilərinin 20 min nəfərlik digər hissəsi isə Qaraman istiqamətinə hücumu davam etdirdi*. Bu qüvvələrə Uzun Həsənin qardaşı oğlu Mirzə Yusif xan başçılıq edirdi. Mirzə Yusif xan qısa müddət ərzində Qeysəriyyəni, Ağsarayı və Ağşehiri alaraq Qaramana daxil oldu. Qaraman Ağqoyunluların əlinə keçdi. Qaraman valisi şahzadə Mustafanın başçılıq etdiyi osmanlı qoşunları II Mehmedin əmri ilə geri çəkildi. Ağqoyunlu süvariləri Bursa istiqamətində hücumu davam etdirdilər. Beləliklə, Ağqoyunlu hərbi qüvvələrinin qısa müddət ərzində qazandığı parlaq qələbələr nəticəsində Qaraman azad edildi. Qərb dövlətlərindən odlu silahlar almaq və müharibəni davam etdirmək üçün əlverişli vəziyyət yarandı. Lakin ikiüzlü siyasət yeridən Venesiya hökuməti və başqa Avropa dövlətləri, əldə edilmiş razılığın əksinə olaraq Ağqoyunlularla eyni zamanda hücum keçmədilər. Venesiya respublikası dinc yolla Türkiyədən ticarət imtiyazları qoparmaq ümidində idi. Buna görə də İosafat Barbaronun müşayiəti ilə Ağqoyunlular üçün göndərilən odlu silahlar gecikdirildi. Bundan başqa, Osmanlı kəşfiyyatı Ağqoyunlu qüvvələrinin çox hissəsinin hələ Toqqatdan geri qayıtdığını öyrəndi. Sultan öz oğluna vaxt itirmədən əks-hücum keçmək əmri verdi. Bu zaman şahzadə Mustafanın başçılıq etdiyi hərbi qüvvələr 60 min nəfərə bərabər idi. Nəticədə arxasından aralı düşmüş, eyni zamanda Osmanlı qüvvələrindən qat-qat az olan yorğun Ağqoyunlu süvariləri Beyşehir gölü yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradılar. Ağqoyunlular az vaxt ərzində əldə etdikləri böyük müvəffəqiyyətlərdən məhrum oldular; Osmanlı imperiyasını məğlub etmək üçün yaranmış fürsət əldən verirdi. Qaraman yenidən osmanlıların əlinə keçdi. Qaraman şahzadəsi Qasım bəy ölkənin dağlıq rayonunda osmanlılara qarşı mübarizəyə başladı.

Qışın düşməsi ilə hər iki tərəf hərbi əməliyyatı dayandırdı. II Mehmed Uzun Həsənə məktub göndərərək baharda (1473-cü ilin baharında - Y.M.) ona qarşı səfərə çıxacağını bildirdi. Sultan əmin idi ki, artıq Qaraman Türkiyənin əlində olduğuna görə Ağqoyunlu dövləti və Venesiya ona qarşı birləşə bilməyəcəklər. Odur ki, o, Osmanlı dövlətinin bütün hərbi qüvvələrini Ağqoyunlulara qarşı yönəltmək qərarına gəldi.

Vəziyyətin təhlükəli olduğunu görən Uzun Həsən 1472-1473-cü illər arasında Fəratın sağ sahilindəki məmlük torpaqlarına hücum edərək Suriya vasitəsilə Aralıq dənizi sahilinə yol açmağa çalışdı. Lakin buna müvəffəq olmadı. Ağqoyunlu hökmdarı, necə olursa-olsun, Osmanlı qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamağa çalışdı. Bu məqsədlə o, Katerino Zeno vasitəsilə Venesiya hökumətini tezliklə hərbi əməliyyata başlamağa çağırırdı. Bundan başqa, 1472-ci ilin avqustunda Venesiyaya "mənsəcə yəhudi olan və dilləri yaxşı bilən" İshaq adlı bir elçi göndərdi. O, Uzun Həsənin məktubunu Venesiya hökumətinə təqdim etdi. Ağqoyunlu hökmdarı bu məktubda Venesiyalı öz müvəffəqiyyətləri ilə ətraflı tanış edir, gələcək hərbi planlarından isə söhbət salınır. Görünür, o, məktubun düşmən əlinə keçəcəyindən ehtiyat edirmiş. Uzun Həsən yazırdı: "...mənim bu məktubda bəhs etməli olduğum, lakin edə bilmədiyim bir çox başqa məsələlər haqqında dilləri yaxşı bilən hakim İshaq sizi şəfahi şəkildə ətraflı tanış edər... onunla hər hansı məxfi və mühüm müqavilə müzakirə etsəniz, biz bunu tərtib olunmasında özümüz iştirak etmiş kimi, təsdiq olunmuş, arzu olunan və möhkəm hesab edəcəyik". İshaq danışdıqları başa çatdırmamış - 1472-ci ilin avqustunda Hacı Məhəmmədin başçılıq etdiyi digər Ağqoyunlu elçiləri Venesiyaya gəldilər. Hacı Məhəmməd danışdıqları davam etdirdi, İshaq isə Roma papası IV Sikst, Neapol kralı və digər Avropa hakimləri ilə danışdıqlar aparmaq üçün Venesiyalı tərk etdi.

Azərbaycan elçiləri Venesiya hökuməti ilə danışdıqlar zamanı iki məsələyə ciddi fikir verirdilər: bir tərəfdən vəd olunan odlu silahları və artilleriya mütəxəssislərini yola salmağa tələsdilər, digər tərəfdən Venesiya hökumətini qərbdən Türkiyəyə qarşı tezliklə hücum keçməyə çağırırdılar. Ağqoyunlu elçilərinin söyləri

* Bəzi müəlliflər Qaramana hücum edən Ağqoyunlu qoşunlarının 10 min nəfər olduğunu göstərirlər.

nəticəsində 1472-ci il sentyabrın 25-də Venesiya senatı Uzun Həsənə bir məktub göndərməyi qərara aldı. Məktubda göstərilirdi ki, Ağqoyunlu dövləti üçün odlu silahlar, xüsusən ağır toplar göndəriləcəkdir; respublika hərbi-dəniz qüvvələrinin ali komandanı Uzun Həsənin sərəncamı ilə hərəkət edəcəkdir. Həmin gün senat, ildə 1800 dukat məvaciblə və 10 nəfərlik heyətin müşayiət etməsi şərti ilə, İosafat Barbaronu Ağqoyunlu sarayına səfir göndərmək barədə qərar qəbul etdi. Senatın 11 yanvar 1473-cü il tarixli iclasında isə Ağqoyunlu hökmdarına 6 iri, 10 orta və 36 kiçik top, 500 lap kiçik top, müxtəlif silahlar və barıt, 300 dəmir çubuq, 3000 döyüş baltası, 4000 bel və s. göndərilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Uzun Həsənə müxtəlif cür bahalı parçalardan ibarət 10 min dukatlıq hədiyyə də göndərilməli idi. Bundan başqa, senatın 5 noyabr, 21 dekabr 1473-cü il və 22 yanvar 1474-cü il tarixli iclaslarında, yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq Brabantlı Antonio adlı bir nəfər toptökmə ustasını Azərbaycana göndərmək, Ağqoyunlular üçün daha 600 ədəd silah tədarük etmək qərara alındı. Bütün bunları təşkil etmək Marino Kontariniyə, Ağqoyunlu hökmdarına çatdırmaq isə hərbi-dəniz qüvvələrinin ali komandanına tapşırıldı.

Venesiya hökuməti səfər ərəfəsində İosafat Barbaroya iki yazılı təlimat verdi. 28 yanvar 1473-cü il tarixli birinci təlimata əsasən, Venesiya hökuməti İosafat Barbaro, Ağqoyunlu elçisi Hacı Məhəmməd, habelə papa və Neapol kralının elçiləri ilə birlikdə Uzun Həsən üçün "... toplar, çoxlu başqa silahlar, barıt..." yüklənmiş, topçular və başqa hərbi mütəxəssislər olan gəmilərlə tezliklə Ağqoyunlu dövləti üçün "...təcrübəli və bilikli toptökən ustalar göndərir. Onlar Uzun Həsənin adamlarına bu silahların dilini tezliklə öyrədəcəklər. Uzun Həsənin adamları, onun arzu etdiyi kimi, bir neçə günə bu sahədə bacarıqlı və mahir olacaqlar...". Ağqoyunlu dövləti üçün silah və artilleriya mütəxəssisləri gətirən gəmilər Kiprdə lövbər salmalı, burada Venesiya diplomatı Uzun Həsənin qoşununun yerini öyrənməli, sonra isə onun yanına getmək üçün təhlükəsiz yol seçməli idi. Eyni zamanda o, Kipr və Rodosun hərbi dəniz donanmalarının Türkiyəyə qarşı Venesiya ilə birlikdə döyüşə başlamasına da nail olmalı idi. Sonra isə yollar təhlükəsiz olsa, göstərilən silahları Ağqoyunlular üçün aparmalı, buna imkan olmasa, özü Ağqoyunlu hökmdarının yanına getməli idi. Barbaro Uzun Həsənə bildirməli idi ki, odlu silahlar göndərilmişdir və Venesiya qərbdən öz müttəfiqləri ilə birlikdə Türkiyəyə qarşı hücumə keçməyə hazırdır; Venesiya isə müharibəni axıradək davam etdirəcək, müttəfiqinin - Ağqoyunlu dövlətinin razılığı olmadan sultanla sülh bağlamayacaqdır; Uzun Həsən qışda Aralıq dənizi sahilinə yanaşsın Venesiya donanması ilə əlaqə yaratsın; Neapol və Papa donanmaları da Venesiya hərbi-dəniz qüvvələri ilə birgə hərəkət edəcəklər. Bir sözlə, Ağqoyunlu hökmdarını əmin etmək lazım idi ki, "qərbdə hər şey onun sərəncamındadır; o, düşmən torpaqlarını öz hakimiyyəti altına almaq üçün sahilə tələsməlidir". Bütün bunlardan əlavə, Barbaroya tapşırılırdı ki, o, yuxarıda göstərilənlərin hamısını əvvəlcə Ağqoyunlu sarayı ilə yaxşı tanış olan Katerino ilə müzakirə etsin, məsləhətləşsin və hökmdarın qəbuluna onunla birlikdə getsin. Senatın gizli təlimatına əsasən, Venesiya səfiri Uzun Həsənə Türkiyəyə qarşı müharibəyə qaldırmaq üçün onun oğlanları və baş sərkərdə Ömər bəylə görüşməli, onların köməyindən istifadə etməli idi. İosafat Barbaro öz məqsədinə nail olmaq üçün hətta Uzun Həsənin arvadlarından, xüsusən Dəspinə Xatundan da istifadə etməli idi. Təlimatda ona deyilirdi: "...əgər əlahəzrətin (yəni Uzun Həsənin) bir neçə arvadı varsa, hansıları çox istəyirsə, onlara da baş çək, hədiyyələr ver...". O, Ağqoyunlu sarayında işlərin gedişi barədə müntəzəm olaraq Venesiya hökumətinə xəbər verməli idi. Venesiya hökuməti öz diplomatına dönə-dönə tapşırırdı: "...bizim ən böyük arzumuz qüdrətli hökmdarın (Uzun Həsənin - Y. M.) uğurları, onun ordusunda və o yerlərdə baş verən dəyişikliklər haqqında məlumat əldə etməkdir. Qoşunun sayı, hökmdarın niyyəti və planları, ordunun hərəkət etdiyi yollar, bir sözlə, yorulmadan, səylə gördüyün və bildiyin hər şey haqqında məlumat ver". Barbaroya verilən bu gizli təlimat senatda müzakirə olunarkən 157 nəfər onun lehinə səs vermiş, əleyhinə çıxan olmamış, 2 nəfər bitərəf qalmışdı.

28 yanvar 1473-cü il tarixli təlimatda göstərilənləri Barbaro Roma papasının və Neapol kralının elçiləri ilə müzakirə və götür-qoy edə bilərdi. Lakin yola düşməzdən bir həftə əvvəl - 1473-cü il fevralın 11-də verilmiş ikinci təlimatda göstərilənlər məxfi saxlanılmalı idi. Bu sənəddə Uzun Həsənin osmanlılarla müharibə etmək deyil, sülh bağlamaq istədiyi halda, Barbaronun nə edəcəyi aydınlaşdırılırdı. Belə olduqda Barbaro Ağqoyunlu hökmdarına bildirməli idi ki, düşmən bütün Anadolunu Ağqoyunlu dövlətinə verməyincə, habelə Moreya, Lesbos və Neqropontu (Evbeya) respublikaya qaytarmayınca Venesiya osmanlılarla sülh bağlamağa tərəfdar deyildir. Venesiya boğazlardan şərqə və Yunanıstanla üzbəüz bütün yerləri, Dardanel boğazı da daxil olmaqla (respublikaya ondan sərbəst şəkildə keçmək hüququ verilməsi şərti ilə), Uzun Həsənə vəd edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Ağqoyunlu hökmdarı sultanla sülh bağlamaq fikrindən dönməsə, Barbaro Venesiya ilə müttəfiq olduğunu Uzun Həsənin yadına salmalı, onun vasitəsilə Moreya, Lesbos və Neqropontun respublikaya qaytarılmasını Türkiyədən tələb etməli idi. Bu da mümkün olmasa, Barbaro, heç olmasa, Türkiyə ilə bağlanılacaq müqaviləyə Uzun Həsənin müttəfiqi kimi Venesiyanın da daxil edilməsinə çalışmalı idi. Venesiya respublikası öz səfirini ehtiyatlı olmağa çağırır və xəbərdarlıq edirdi ki, Uzun Həsən iki dövlətə - Türkiyəyə və Misirə qarşı müharibəyə başlaya bilər. Barbaro son imkanına qədər Ağqoyunlu hökmdarını osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik etməli idi. Əgər bu mümkün olmasa, yəni Uzun Həsən Suriya istiqamətində Misirə qarşı hücumə keçsə, onda Barbaro burada olan Venesiya tacirlərinin öz əmlakları ilə birlikdə toxunulmazlığını təmin etməli idi. Venesiya hökumətinin bu tapşırığından da məlum olur ki, Barbaro məqsədinə nail olmaq üçün hökmdarın anası Sara Xatundan və arvadı Dəspinə Xatundan istifadə etməli idi. Venesiya senatı Sara Xatunun

Ağqoyunlu sarayındakı nüfuzunu bildiyi üçün Barbaroya tapşırırdı: "...hökmdarın anasına da baş çək, ona iltifat göstər və hədiyyə ver; onunla mövqeyinə, ad-sanına uyğun tərzdə danışib müharibəni davam etdirməyə həvəsləndir...". Əgər Uzun Həsən, Katerino Zenodan olduğu kimi, ondan da pulla köməklik tələb edərsə, Barbaro respublikanın "çoxlu xərci" olduğundan şikayətlənməli və mümkün qədər bu məsələdən boyun qaçırmalı idi. Göründüyü kimi, Venesiya müharibənin bütün ağırlığını Ağqoyunlu dövlətinin üzərinə salmaq istəyirdi. Barbaroya verilmiş bu gizli tapşırıq da senatda müzakirə olunmuşdu: lehinə 116, əleyhinə 5 nəfər səs vermiş, 6 nəfər bitərəf qalmışdı.

1473-cü il fevralın 18-də İosafat Barbaro Roma papası və Neapol krallığının elçiləri ilə birlikdə Venesiyanı tərk etdi. Ağqoyunlu elçisi Hacı Məhəmməd onunla birlikdə vətənə qayıdırdı. Barbaro göstərir ki, onu və Ağqoyunlu elçisini Kiprə aparən 4 gəmiyə Qaraman sahilində Ağqoyunlu hökmdarına təhvil vermək üçün 4000 dukatlıq müxtəlif silah və barıt, 3000 dukatlıq gümüş vazalardan və s. qab-qacaqdan ibarət hədiyyələr, 2500 dukatlıq zərli ipək parçalar, 3000 dukatlıq qızılı yun parça və başqa bahalı şeylər yüklənmişdi. Barbaronun müşayiət etdiyi bu gəmilər Zadar, Korfu, Modon və Rodos vasitəsilə 1473-cü ilin martın 29-da Kiprə çatdı. Burada onları Uzun Həsənin Kiprə göndərdiyi Ağqoyunlu elçisi qarşıladı. Məlum oldu ki, Qaraman sahil qalalarını artıq osmanlılar ələ keçirmişlər. Beləliklə, Ağqoyunlular üçün göndərilən odlu silahları nəzərdə tutulmuş yerdə - Qaramanda sahilə çıxarmaq mümkün olmadı. Barbaro gətirdiyi silahlarla birlikdə bir ilədək Kiprdə qaldı. Venesiya diplomatı bu müddətdə Kipr kralı, Rodos hakimi, papa və Neapol elçiləri ilə danışıqlar aparıb həmin ölkələrin hərbi-dəniz qüvvələrini birləşdirməyə cəhd göstərdi. Digər tərəfdən, Qaraman sahilində osmanlılara qarşı mübarizə aparən Qaraman şahzadəsi Qasım bəyə kömək etmək qərarına gəldi. Venesiya donanması Qasım bəylə birlikdə Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyata başladı. Bu zaman Neapol krallığına məxsus 16, Kiprə məxsus 5, Rodosun 2, papanın isə 16 hərbi gəmisi də Venesiya admiralı Pyetro Moçeniqonun əmrinə əsasən hərəkət edirdi. Ümumiyyətlə, Kiçik Asiyanın Aralıq dənizi sahilində fəaliyyət göstərən bu donanma 99 gəmidən ibarət idi. Həmin donanmanın köməkliyi ilə Qasım bəy osmanlıların zəbt etdiyi bir neçə qalanı geri ala bildi. Müttəfiqlərin donanması, Türkiyənin Aralıq dənizi sahilindəki Antalya, İzmir və Smirna kimi mühüm limanlarını atəşə tutdu və bir sıra uğurlar qazandı.

Lakin Osmanlı dövlətinin Qərbdəki düşmənləri arasındakı ümumi razılıq uzun sürmədi. Kipr taxtı üstə başlanan narazılıq bu səlibçi donanmasının parçalanması ilə nəticələndi*. Beləliklə, nə Qərb dövlətlərindən Ağqoyunlular üçün odlu silahlar almaq planı baş tutdu, nə də Avropa dövlətləri Qərbdən Türkiyəyə qarşı vahid cəbhədə hücumə keçdilər.

§ 2. MALATYA QƏLƏBƏSİ

Türkiyə ilə müharibənin 1472-ci il dövrü başa çatdıqdan sonra Ağqoyunlu hökmdarı 1473-cü ilin baharında osmanlılara qarşı yeni hücumə hazırlaşmağa başladı. Lakin onun Avropaya göndərilən elçilərin fəaliyyəti barədə dəqiq məlumatı yox idi. Buna görə də Uzun Həsən Venesiyaya daha bir elçi yola saldı. Bu Ağqoyunlu diplomatı 1473-cü ilin fevralında Kipr vasitəsilə Venesiyaya gəldi. O, Ağqoyunluların 1472-ci ildəki hərbi əməliyyatları, uğurları və Uzun Həsənin planları ilə Venesiya hökumətini tanış etdi. Venesiya hökumətinin başçısı 1473-cü il fevralın 15-də Uzun Həsənə cavab məktubu yazdı. Məktubda göstərilirdi ki, Barbaro odlu silahlarla Aralıq dənizi sahilinə göndərilmişdir. Venesiya donanmasına əmr verilmişdir ki, Ağqoyunlu qoşunları sahilə yaxınlaşan kimi Türkiyənin Kiçik Asiya sahillərindəki qalalarını atəşə tutsun. 1473-cü il iyunun 8-də Uzun Həsən İosafat Barbarodan da məktub aldı. O yazırdı ki, güclü donanma ilə Uzun Həsənin sərəncamına gəlmişdir və İstanbulun özünə belə hücum etməyə hazırdır. Elə bu zaman Qaraman şahzadəsi Qasım bəy də Ağqoyunlu hökmdarına xəbər göndərdi ki, Venesiya donanmasının köməyi ilə bir sıra qalaları osmanlılardan geri almışdır; Uzun Həsən Qaramana doğru hücumə keçməyə tələsməlidir. Hadisələrin sonrakı gedişi Katerino Zenonun Ərzincandan-Ağqoyunlu hərbi düşərgəsindən Venesiyaya göndərdiyi 27 iyul 1473-cü il tarixli məktubundan aydın olur. Zeno yazır ki, Uzun Həsən İosafat Barbaronun və Pyetro Moçeniqonun donanma və odlu silahlarla onun sərəncamına göndərilməsi xəbərini alan kimi osmanlılara qarşı hərbi əməliyyata başlamaq, Aralıq dənizi sahilinə yol açmaq üçün son hazırlıq işləri görməyə başladı. O, sülh danışıqlarına gəlmiş osmanlı elçisini qəbul etmədən qovdu: bir osmanlı casusunun isə boynunu vurdurub, başını II Mehmedə göndərdi və onu hərbi dəvət etdi. Uzun Həsən bundan sonra Katerino Zenonu yanına çağırıdır və demişdi: "Səfir, sən bilirsən ki, Osman (II Mehmed - Y.M.) qərbdəki torpaqlarını buraxıb bütün qüvvəsi ilə mənim üstümə gəlir. Mən sənə qüdrətli hökmdarına, imperatora (Almaniya imperatoru nəzərdə tutulur - Y.M.) və macar kralına yazmışam ki, onlar Osmanı Avropada məğlub etmək üçün əllərindən gələni etsinlər. Burada

* Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatın qızğın çağında - 1473-cü ildə Kipr kralı Yakov öldü. Onun arvadı venesiyalı Katerina Kornaro Kipr kraliçası oldu. Beləliklə, Venesiya Kiprdə möhkəmləndi. Müttəfiqlər isə bundan narazı qaldılar. Kipr 1489-cu ildə tamamilə Venesiyanın ixtiyarına keçdi.

(Asiyada - Y.M.) isə mən onunla görüşəcək və Allahın köməyi ilə qalib gələcəyəm. Buna görə də mən istəyirəm: Qərb hökmdarları elə etsinlər ki, Osman bir daha öz qüvvələrini bərpa edə bilməsin, tamamilə hərbi iqtidardan salınsın və hətta onun adı belə yer üzündən silinsin". Sonra hökmdar Zenoya əmr etmişdi ki, göstərilən məktubları xüsusi gəmi ilə Venesiya, Almaniya imperatoru və macar kralına yetirmək üçün Pyetro Moçeniqoya xəbər göndərsin. Zeno göstərir ki, o, həmin saatdaca məktub yazıb Uzun Həsənin göstərişi ilə Moçeniqoya çatdırmış, o da Ağqoyunlu hökmdarına məktublarını Venesiya, Macarıstan kralı və Almaniya imperatoruna göndərmişdir. Venesiya diplomatı bu haqda belə yazır: "...o, (Uzun Həsən-Y.M.) mənə əmr etdi, kapitana (Pyetro Moçeniqoya-Y.M.) yazım ki, gəmi ilə təcili olaraq həmin məktubları sahiblərinə çatdırsın. Mən kapitana o saatdaca məktub yazdım. O isə Dalmasiyaya gəmi göndərdi; beləliklə, imperator həzrətlərinə və Macarıstan kralına məktublar göndərildi..."

1473-cü il iyulun 13-də Ağqoyunlu hərbi düşərgəsinə İosafat Barbaro və Pyetro Moçeniqodan yeni məktublar gəldi. Onlar Venesiya donanmasının və Qasım bəyin Türkiyəyə qarşı apardığı hərbi əməliyyatın gedişi ilə Uzun Həsəni ətraflı tanış edir və onu Qaramana çağırırdılar. Pyetro Moçeniqo yazırdı ki, Venesiya hökuməti ona göstəriş vermişdir ki, Uzun Həsənin əmri ilə hərəkət etsin. Zenonun məlumatına görə, həmin məktublarla tanış olan kimi Ağqoyunlu hökmdarının əmri ilə təbillər çalındı və bu xəbər təntənəli şəraitdə qoşuna elan edildi.

Venesiya admiralının qaramanlı Qasım bəylə birləşərək osmanlılara qarşı hərbi əməliyyata başlaması xəbəri Uzun Həsənin Osmanlı sultanına qələbə çalmaq ümidini daha da artırdı. Zeno yazır ki, Uzun Həsən yuxarıda göstərdiyimiz məlumatı alan kimi "...Bu adamlar (venesiyalılar-Y.M.) iş adamlarıdır; onlar öz gəmiləri ilə sahilə (Aralıq dənizi sahilində-Y.M.) bayramsayağı dayanmamışlar!"-deyərək mənə əmr etdi ki, Pyetro Moçeniqoya məktub yazım. Ağqoyunlu hökmdarı Moçeniqoya tapşırırdı ki, o, (Uzun Həsən-Y.M.) gəlməyincə Qaraman torpağından çıxmasın; o, Qaramana gələcək, burada Pyetro Moçeniqo ilə birləşərək "nə isə görkəmli bir iş" həyata keçirəcəkdir. Bundan sonra isə Zeno hökmdarın yürüşə başlamaq üçün tələsdiyi, səfər üçün böyük hazırlıqlar görüldüyü, düşərgədə yaxşı silahlanmış 300 min* süvari olduğu və yeni-yeni qüvvələr toplandığı, hər gün çoxlu türk qaçqınlarının Ağqoyunlular tərəfə keçdiyi haqqında maraqlı məlumat verir, bir neçə gündən sonra Ağqoyunlu hökmdarının osmanlılarla toqquşacağını göstərirdi. O yazırdı: "...Əlahəzrət (Uzun Həsən - Y.M.) Osmana (II Mehmedə - Y.M.) qarşı 150 min atlı ilə oğlunu göndərmək istəyirdi. İndi isə qərara gəlmişdir ki, Osmanla vuruşmaya bütün qoşunlarını götürüb, özü getsin. Düşərgədə yaxşı silahlanmış 300 min atlı var, adam getdikcə çoxalır. Hökmdar Osmanla üz-üzə gəlmək üçün yola düşməyə tələsir. Ümidvaram ki, bir neçə gündən sonra, Allahın köməkliyi ilə biz onlarla (osmanlı qoşunları ilə - Y.M.) döyüşə girəcəyik. Allaha yalvaram ki, mərhəmətindən bizə qələbə bəxş etsin..."

Venesiya diplomatının bu məktubundan belə bir maraqlı cəhət də məlum olur ki, Azərbaycan hökmdarı Malatya vuruşması ərafəsində belə, hələlik Türkiyəyə qarşı hücumə keçmək niyyətində deyildi. O, əvvəlcə Misir sultanını məğlub edərək Suriya vasitəsilə Aralıq dənizi sahilinə çıxmaq, burada Qərbdən gətirilmiş odlu silahları aldıqdan sonra II Mehmedlə döyüşə girmək istəyirdi. Katerino Zenonun dediyinə görə, bundan duyuq düşən Misir sultanı Uzun Həsənin hərbi düşərgəsinə elçi də göndərmişdi. Lakin Venesiya donanmasının Aralıq dənizində hərbi əməliyyata başlaması haqqında məlumat Ağqoyunlu hökmdarının əvvəlki, bəlkə də, düzgün olan planını dəyişib Türkiyəyə qarşı hücumə keçməsinə səbəb oldu. Osmanlı sultanı da Ağqoyunlu dövlətinə qarşı müharibəyə böyük hazırlıq görmüşdü*. Bu müharibə ərafəsində II Mehmed "imperatorluğun çıxara biləcəyi bütün qüvvələri bir araya toplamağa çalışdı". 1472-1473-cü illər Ağqoyunlu-Türkiyə müharibəsinin şahidi olmuş italiyalı C.M.Anciolellonun məlumatına görə, II Mehmed Uzun Həsənə qarşı müharibəyə 220 minə qədər əsgər səfərbər etmişdi. Katerino Zeno və türk tarixçisi İbn Kamal da Ağqoyunlulara qarşı təqribən bu qədər əsgəri qüvvə səfərbər edildiyini göstərirlər.

Osmanlı sultanı 1473-cü ilin baharında güclü artilleriyanın müşayiət etdiyi bu ordunun başında Ağqoyunlulara qarşı Ərzincana tərəf hərəkət etdi. II Mehmed yaxşı bilirdi ki, Uzun Həsən Avropadan göndərilmiş odlu silahları almaq üçün Qaraman istiqamətində hücumə keçəcəkdir. Odur ki, o, düşmənlərini Aralıq dənizi sahilində birləşməyə qoymamaq üçün Uzun Həsəni Anadolunun şərqində qabaqlamaq qərarına gəlmişdi. Osmanlı qoşunları Ərzincan yaxınlığına çatdıqda Uzun Həsənin də sultan II Mehmedə qarşı yürüşə çıxdığı məlum oldu. Lakin Ağqoyunlu hökmdarı Osmanlı hərbi qüvvələrini əlverişsiz coğrafi mövqedə yaxalamaq üçün irəli buraxdı. Osmanlılar Fərat çayına çatdıqda onu keçməyə cəsarət etməyib sağ sahil ilə Malatya yaxınlığına qədər irəlilədilər. Öz növbəsində Ağqoyunlular da Fəratı keçməyə cəsarət göstərmədilər və sol sahilə - Malatya istiqamətində hərəkət etdilər. Malatyada, çayın sol sahilində Ağqoyunlu hərbi qüvvələri

* Ağqoyunlu süvarilərinin sayı haqqında verilən bu məlumat həqiqətə uyğun görünür. Çünki elə Zenonun özünün göstərdiyinə görə, 1473-cü ilin fevralında Uzun Həsənin cəmi 100 min döyüşçüsü vardı. Həmin ilin iyulunda Ağqoyunlu hökmdarının artıq 300 min nəfər süvariə malik olması ağılabatan deyil.

* O, keçmiş baş vəzir Mahmud paşanın vəzifəsinə qaytarmış, bütün vilayət başçılarına yaraq-yasaq və əsgəri qüvvə səfərbər etmək haqqında fərmanlar göndərmişdi. Sultanın göstərişi ilə Rumelinin xristian əhalisi içərisindən hər kənddən 2 nəfər hesabla Ağqoyunlularla müharibəyə canlı qüvvə səfərbərliyə alındı. II Mehmed Venesiyanın qərbdən hücumə keçəcəyindən ehtiyat edərək səfər ərafəsində üçü müstəsna olmaqla İstanbulun şəhər darvazalarını doldurtdurdu, Qızıl Buynuz limanını zəncirlə bağlatdırdı və s.

özlərinə döyüş mövqeyi seçdilər. Həmin yerdəcə, Fəratın sağ sahilində Osmanlı qoşunları da düşərgə saldı. Qəribə vəziyyət yaranmışdı. Nə Ağqoyunlular, nə də osmanlılar çayı keçib hücum etməyə cəsarət göstərmirdilər. Ağqoyunlular üçün Fəratı adlayıb hücumla keçmək heç əlverişli deyildi. Çünki onlar həm sayca az idilər, həm də düşmən toplarının atəşi altında tələf ola bilərdilər. Bu cür vəziyyətdə Uzun Həsən özünün keçmiş döyüş təcrübəsindən istifadə edərək belə bir plan düzəltdi: hökmdarın oğlu Uğurlu Məhəmmədin başçılıq etdiyi əsas qüvvələr Fəratın sahilində pusquda dayanmalı idi. Bir dəstə Ağqoyunlu atlısı isə hücum edə-ədə Fəratı keçməli idi. Düşmən bu dəstəyə hücum etdikdə, onlar geri çəkilməli, düşmən qüvvələrini Fəratın sol sahilinə keçirməli idilər. Bu zaman Uğurlu Məhəmmədin qoşunları düşməni arxadan mühasirəyə almalı idi. Beləliklə, 1473-cü il avqustun 1-də Fərat sahilində Ağqoyunlularla osmanlılar arasında şiddətli vuruşma baş verdi. Uzun Həsənin seçdiyi düzgün döyüş taktikası nəticəsində Ağqoyunlu süvariləri Türkiyə qoşunlarının zərbə qüvvəsini aldadıb Fəratın sol sahilinə keçirdilər və sultan II Mehmed ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Malatya döyüşü adlanan bu vuruşmada Türkiyə qoşunlarının zərbə qüvvəsi məhv edildi. Malatya məğlubiyyəti Osmanlı qoşununda döyüş intizamının pozulmasına və böyük ruh düşkünlüyünə səbəb oldu.* Qələbə ümidini itirən Osmanlı sultanı döyüşdən sonra öz zabitlərindən birini barışığa gəlmək üçün Ağqoyunlu hökmdarının yanına göndərdi. Lakin Uzun Həsən II Mehmedin sülh təklifini qəbul etmədi. Bu zaman Uzun Həsənin qoşunları ilə birlikdə hərəkət edən Venesiya diplomatı Katerino Zeno Malatya vuruşması haqqında yazır: "...avqustun 1-də əlahəzrət hökmdar Osmanın (II Mehmedin - Y.M.) qoşunlarına yaxınlaşdı... Osman onun hücumla keçdiyini görcək, öz hərbi düşərgəsini döyüş arabaları ilə və toplarla əhatə etdi. Bu şöhrətli hökmdar (Uzun Həsən - Y.M.) dərhal döyüşə başladı və həmişə üstünlüyü əldə saxladı... Osman öz zabitlərindən birini barışıq təklifi ilə hökmdarın (Uzun Həsənin - Y.M.) yanına göndərdi. Lakin bu şöhrətli hökmdar heç cür barışığa gəlmədi..."

§ 3. OTLUQBELİ DÖYÜŞÜ

Ağqoyunlulara qarşı müharibəni davam etdirməyə cəsarət etməyən Osmanlı sultanı Malatya məğlubiyyətinin səhəri günü öz ordusuna İstanbula doğru geri çəkilmək əmri verdi. II Mehmed Venesiya başda olmaqla Avropa dövlətlərinin birləşmiş hərbi qüvvələrinin qərbdən hücumla keçəcəyindən, xüsusən İstanbulun alınacağından ehtiyat edirdi. Türkiyə qoşunları Fərat sahili ilə şimal-qərbə doğru - Bayburt istiqamətində geri çəkildilər.

Uzun Həsənin oğulları başda olmaqla bir çox Ağqoyunlu sərkərdələri Fəratı keçərək geri çəkilməkdə olan düşmənlə yenidən döyüşə girmək üçün hökmdardan icazə istədilər. Lakin Ağqoyunlu hökmdarı buna razılıq vermədi. Görünür, o, sayca çox və yaxşı silahlanmış Osmanlı qüvvələrini həmişəki kimi əlverişsiz coğrafi mövqedə, qəfil zərbə ilə məğlub etmək istəyirdi*. Mənbələrin məlumatına görə, Malatya qələbəsindən sonra Uzun Həsən öz sərkərdələrinin Türkiyə qoşunlarına qarşı yenidən hücumla keçmək haqqında təkliflərini dəfələrlə rədd etmişdi. Ağqoyunlu hökmdarı yaxşı bilirdi ki, uzun sürən açıq vuruşmada onun süvariləri odlu silahlara malik olan, xüsusilə ağır toplarla silahlanmış türk piyadasına - yeniçərilərə davam gətirə bilməz. Lakin sərkərdələrin təkidi ilə Türkiyə qoşunlarını təqib etmək qərara alındı.

Əvvəlcədən hazırlanmış döyüş planına uyğun olaraq Malatya vuruşmasından 10 gün keçmiş, 1473-cü il avqustun 11-də Ağqoyunlu süvariləri II Mehmedin qoşunlarını Ərzincanla Ərzurum arasındakı Üçağzılı dərəsində qabaqladılar. Vuruşmanın planına görə, həm qarşıdan, həm də yanlardan hücum edən Ağqoyunlu atlıları Türkiyə qoşunlarını qəfildən yaxalamalı, onu dərədən düzə çıxmağa qoymamalı idi. II Mehmedin qoşunları geri çəkildikdə onu Uzun Həsənin özünün başçılıq etdiyi Ağqoyunlu süvariləri qarşılamalı idi. Bir sözlə, vuruşma dərədə baş verməli idi. Lakin Uzun Həsənin məqsədini başa düşən II Mehmed bütün diqqəti ön cəbhəyə verdi. Osmanlı qoşunları xeyli tələfatdan sonra düzə çıxıb döyüş nizamı ala bildi. Bu da döyüşün taleyini qabaqcadan həll etdi. 1473-cü il avqustun 11-də iki fətehin hərbi qüvvələri arasında 8 saata qədər davam edən şiddətli vuruşma baş verdi. Otluqbeli döyüşü* adı ilə məşhurlaşan bu vuruşmada Ağqoyunlu süvariləri əvvəlcədən axıradək üstünlüyü öz əllərində saxladılar. Uzun Həsən özü döyüşün qızgın yerində Ağqoyunlu süvarilərinə başçılıq edirdi. Lakin vuruşmanın sonuna yaxın Ağqoyunlular odlu silahları olan türk piyadasının, xüsusilə yeniçəri alaylarının inadlı əks-hücumlarına davam gətirə bilmədilər. Döyüş Türkiyə qoşunlarının qələbəsi ilə sona yetdi. Hər iki tərəf ağır tələfat verdi. Otluqbeli vuruşmasının iştirakçısı olan Katerino Zeno bu döyüş haqqında belə yazır: "Hökmdar (Uzun Həsən - Y.M.) oğlu Uğurlu bəyi (Uğurlu Məhəmməd - Y.M.)

* Bu məğlubiyyətdən II Mehmedin özü də çox narahat olmuş və Ağqoyunluların yeni hücum ehtimalına qarşı öz ordusunu axşamdan-səhərəcən silah altında saxlamışdı.

* Uzun Həsənin öz rəqibləri ilə döyüş səhnələrini təsvir edən bütün mənbələrdə onun düşməni həmişə dağ keçidlərində, meşələrdə, bir sözlə, rəqib üçün əlverişsiz coğrafi mövqedə yaxalayıb məğlub etməsinə dair çox zəngin və maraqlı məlumatlar vardır.

* Bu döyüş bəzən Tərcan döyüşü də adlanır.

Qaraman hakimi və çoxlu atlı ilə birlikdə Osmanın (II Mehmedin - Y.M.) qoşunlarının qabağına göndərirdi. Zeynal bəy adlı digər oğlunu isə çoxlu atlı ilə bir cinaha, Bayandur bəyi başqa cinaha göndərirdi. Hökmdarın özü çoxlu döyüşçü ilə Osmanı qarşılamaq üçün arxada qaldı. Beləliklə, hökmdarın adamları Osmanın qoşunlarını mühasirəyə aldı. Bu qüdrətli hökmdar Osmanı mənğənəyə salmaq istəyirdi. Osman mühasirəyə düşdüyünü görcək qoşunu ilə qaçmağa çalışdı... onuncu günü... qüdrətli hökmdar onu əsir almaq istədi. Həmin gün saat 9-a işləyəndə o, ata minib Osmana qarşı hücumla başladı və həmişə üstünlüyü əldə saxladı. Osmanı qaçmağa məcbur etdi. Hər iki tərəfdən çox adam qırıldı... Lakin qüdrətli hökmdar Osmanın döyüş arabasına yaxınlaşdıqda ona toplardan elə atəş açdılar ki, hökmdarın adamları qaçmağa üz qoydular". Beləliklə, müharibənin birinci dövründə olduğu kimi, ikinci dövründə də təşəbbüsü ələ almalarına və Türkiyə üzərində bir sıra qələbələr əldə etmələrinə baxmayaraq, Ağqoyunlular son nəticədə məğlub oldular.

Bəs XV əsrin 70-ci illərində güclənmiş və ərazicə çox geniş olan Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə müharibədə məğlub olmasının səbəbləri nədə idi?

Hər şeydən əvvəl, nəzərə alınmalıdır ki, Otluqbelidə iki dövlət: siyasi cəhətdən nisbətən möhkəm və dövrünün ən yüksək hərbi texnikasına yiyələnmiş Osmanlı Türkiyəsi ilə, Uzun Həsənin qələbələri nəticəsində qısa müddət ərzində ərazisini genişləndirmiş, lakin Osmanlı imperiyasına nisbətən möhkəm olmayan Ağqoyunlu dövləti üz-üzə gəlmişdi. Türkiyənin yaxşı silahlanmış nizami ordusu vardı. Öz döyüşkənliyi və cəsurluğu ilə şöhrət qazanmasına baxmayaraq, Ağqoyunlu süvariləri, yaxşı təlim görmüş türk piyadası, xüsusilə yeniçəri alayları qarşısında aciz idilər.

Ağqoyunlular qarşı, qılınc, şəşbər, altı dilimli toppuz, xəncər, yay-ox, gürz və s. nisbətən dövrü keçmiş olan ənənəvi silahlarla silahlandığı halda, türk ordusu ən müasir odlu silahlara, xüsusilə ağır toplara malik idilər. Bunu türk mənbələri də təsdiq edir. Məsələn, Mehmed Neşrinin fikrincə, Ağqoyunlular Otluqbelidə ona görə məğlub oldular ki, onlar "belə top-tüfəng davası görməmişdilər".

Qeyd etdiyimiz kimi, Ağqoyunlu hökmdarı Osmanlı Türkiyəsini Venesiya və başqa Avropa dövlətləri ilə ittifaqda məğlub etmək istəyirdi. Uzun Həsənin planına əsasən, əvvəla, müttəfiqlər Asiya və Avropada eyni zamanda hərbi əməliyyata başlamalı və bununla da düşmən qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamalı; digər tərəfdən, Qərb dövlətləri, xüsusilə Venesiya Ağqoyunlu ordusunu odlu silahlarla təmin etməli idi. Lakin Avropa dövlətləri Ağqoyunlularla eyni zamanda, həm də mütəşəkkil surətdə qərbdən Türkiyəyə qarşı hücumla keçmədilər. Venesiya respublikası Ağqoyunlularla bağladığı müttəfiqlik müqaviləsinin şərtlərini vicdanla yerinə yetirmədi. Respublika hökuməti üzə Ağqoyunlu hökmdarı ilə danışıqlar aparır, Ağqoyunlu dövlətini Türkiyəyə qarşı müharibəyə qaldırır, gizləndə isə riyakarlıq edərək Uzun Həsənin hərbi uğurlarından istifadə edib sultanla razılığa gəlməyə, dinc yolla ondan güzəştlər qoparmağa çalışırdı. Bu isə II Mehmedə özünün bütün hərbi qüvvələrini Ağqoyunlulara qarşı yönəltmək imkanı verdi.

Uzun Həsənin Venesiyadan odlu silahlar almaq planı da baş tutmadı. Müharibənin birinci dövründə respublika hökuməti nəzərdə tutulan silahları göndərmədi. Müharibənin ikinci dövründə - 1473-cü ildə isə Venesiyadan odlu silahlar almaq üçün yeganə məntəqə olan Qaraman artıq Türkiyə qoşunları tərəfindən tutulmuşdu. Beləliklə, Venesiya hökumətinin ləng yola saldığı odlu silahlar və artilleriya mütəxəssisləri Ağqoyunlu dövlətinə çatmadı.

Ağqoyunlu dövlətinin məğlubiyyətə uğramasında o zaman Avropa ilə əlaqə saxlamaq üçün yolların çox təhlükəli olması və müttəfiqlərin bir-biri ilə lazımınca əlaqə saxlaya bilməməsi də az rol oynamadı*.

Bununla belə, 1472-1473-cü illər Ağqoyunlu - Osmanlı müharibəsinin böyük tarixi əhəmiyyəti oldu. Türkiyə qoşunları üzərində bir sıra parlaq qələbələr əldə edən, Otluqbelidə isə ona ağır tələfat verən Ağqoyunlu süvariləri əslində II Mehmedin şərqlə doğru genişlənmək planlarını yarımçıq qoydular. Osmanlı sultanı Azərbaycanı, habelə bütünlükdə Cənubi Qafqazı və İranı tuta bilmədi.

Ağqoyunlu dövləti Türkiyənin şərqlə doğru genişlənməsi yolunda ciddi maneə idi.

* Ağqoyunlu dövlətinin Türkiyə ilə müharibədə məğlubiyyətinin bu kimi az əhəmiyyətli səbəbləri və onlara dair faktlar yeri gəldikcə verilmişdir.

V FƏSİL

OTLUQBELİ DÖYÜŞÜNDƏN SONRAKI DÖVRDƏ AVROPA ÖLKƏLƏRİ İLƏ ƏLAQƏLƏR (1473-1478-Cİ İLLƏR)

§ I. POLŞA, MACARISTAN, VENESİYA, PAPALIQ VƏ NEAPOL KRALLIĞI İLƏ DANIŞIQLAR

Otluqbeli döyüşündən sonra II Mehmed Ağqoyunlularla müharibəni davam etdirmədi. Çünki bu müharibədə Osmanlı qoşunları çoxlu tələfat vermişdi; II Mehmed qorxulu rəqibi ilə yeni döyüşə cəsarət göstərmirdi. Bundan başqa o, Qərb dövlətlərinin Avropa cəbhəsində təhlükəli vəziyyət yaradacağından ehtiyat edirdi. Sultan Avropa ilə əlaqədar planlarını yarımcı qoyub gəlmişdi. Odur ki, Osmanlı sultanı Otluqbelidəki gözlənilməz qələbədən sonra Ağqoyunlularla sülh bağlayaraq İstanbula geri döndü və çox keçmədən Avropada geniş fəthlərə başladı. Beləliklə, Ağqoyunlu dövlətini məğlub edən Osmanlı imperiyası özünün bütün hərbi qüvvələrini Venesiya respublikası, Macarıstan və başqa Avropa dövlətlərinə qarşı yönəltdi. Qərb dövlətləri çətin vəziyyət qarşısında qaldılar.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Otluqbeli vuruşmasından sonra da Osmanlı Türkiyəsini məğlub etmək planından əl çəkməmişdi. O, döyüşdən cəmi bir həftə sonra Venesiya diplomatı Katerino Zenonu, bu zaman Ağqoyunlularla danışıqlar aparmağa gəlmiş Macarıstan elçiləri ilə birlikdə qəbul etdi. Zeno bu barədə yazır: "...Vuruşmanın (Otluqbeli vuruşmasının - Y.M.) yeddinci günü düşərgəyə macar kralının elçiləri gəldi. Hökmdar məni onlarla birlikdə qəbul etdi". Ağqoyunlu hökmdarı Avropa diplomatlarına bildirdi ki, o, Qərb dövlətlərinin təkidi ilə, onların Avropadan hücumu keçəcəkləri barədə verdikləri vədlərə arxayın olaraq Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə başlamışdı; o, yenə də bu fikirlərdə qalır. Osmanlı Türkiyəsinin məğlub edilməsi Qərb dövlətlərinin mənafeyinə uyğun olduğuna görə, onlar osmanlılara qarşı müharibədə Ağqoyunlu dövlətinə kömək göstərməlidirlər. Bundan sonra isə Uzun Həsən Zenonu Qərb hakimlərinə yazılmış məktublarla Avropaya yola saldı. O, Ağqoyunlu dövlətinin elçisi sifətilə Venesiya, Roma papası, Almaniya imperatoru, Neapol, Polşa və Macarıstan kralları ilə danışıqlar aparmalı idi. Zeno ilə birlikdə Ağqoyunlu sarayında olan Macarıstan, Çexiya, Neapol və Roma elçiləri də eyni tapşırıqla vətənlərinə yola düşdülər.

Böyük çətinliklərlə* Kafaya çatan Zeno buradan məktubla Venesiya hökumətinə bildirdi ki, o, artıq Uzun Həsənin sarayını tərk etmişdir; Ağqoyunlu dövləti Türkiyə ilə müharibədə məğlub olmuşdur; Uzun Həsən 1474-cü ilin baharında yenidən osmanlılara qarşı müharibəyə başlayacaqdır. Venesiya diplomatı, həmçinin öz hökumətinə xəbər verdi ki, o, Ağqoyunlu elçisi sifətilə danışıqlar aparmaq üçün Avropa ölkələrinə göndərilmişdir. O, Kafada Ağqoyunlu hökmdarının Venesiya hökumətinin başçısı Nikola Tronoya yazdığı məktubu italyancaya tərcümə etdirdi və vətəninə göndərdi. Uzun Həsən bu məktubda Malatya qələbəsindən geniş danışır, Venesiya hökumətini öz müvəffəqiyyətləri ilə ətraflı tanış edirdi. Otluqbeli məğlubiyyətinin üzərindən sükutla keçən Ağqoyunlu hökmdarı, bu döyüşün onun arzusu ilə deyil, geri çəkilməkdə olan osmanlılar üzərinə bir dəstə Ağqoyunlu atlısının hücum etməsi ilə başladığını göstərir. Uzun Həsən Venesiya hökumətinə bildirirdi ki, o, "gecə-gündüz Venesiya ilə ittifaqda osmanlılara qarşı hücumu keçmək barədə fikirləşir; Ağqoyunlu dövlətinin ərazisi genişdir, onun çoxlu silahlı qüvvələri var və bu qüvvələri istənilən vaxt öz arxasınca apara bilər". Hökmdar Osmanlı imperiyasına qarşı yenidən müharibəyə başlayacağına Venesiya hökumətini döənə-döənə əmin edir, "sözünün bir olduğunu göstərirdi". Uzun Həsənin başqa Avropa hakimlərinə yazdığı məktublar da eyni məzmununda idi.

Katerino Zeno Ağqoyunlu hökmdarının tapşırığını yerinə yetirmək üçün əvvəlcə Kafadan Polşaya getdi. Özünün dediyi kimi o, Polşanı Macarıstanla müharibə vəziyyətində gördü. Zeno Polşa kralı Kazimirin qəbulunda oldu, ona Uzun Həsənin elçisi olduğunu bildirdi. Zeno Polşa kralına məlumat verdi ki, Ağqoyunlu hökmdarı onunla ittifaq bağlamaq qərarına gəlmişdir; əgər Polşa qərbdən osmanlılara qarşı hücumu keçsə, Ağqoyunlu dövləti şərqdə hərbi əməliyyata başlayacaqdır. Zeno yazır ki, Polşa kralı mənim Ağqoyunlu dövləti və Uzun Həsən haqqında danışdıqlarımı böyük maraqla və diqqətlə dinlədi, lakin "Macarıstanla müharibə etdiyinə və türklərlə ittifaqda olduğuna görə" müsbət cavab vermədi. Venesiya diplomatının məlumatından aydın olur ki, o, macar krallığını türklərə qarşı qaldırmaq üçün Polşanın Macarıstanla sülh bağlamasına nail olmuşdu.

* Zeno Kafaya getmək üçün Qara dəniz sahilinə gəlib Luicci dal Potso adlı bir genuyalının gəmisinə minmişdi. Lakin Venesiya ilə rəqabət aparan genuyalılar onu tanıdılar və Osmanlı sultanına verməyi qət etdilər. Bundan xəbər tutan Andrea Skaranelli adlı bir venesiyalı gecə ikən qayıqla gəmiyə yanaşıb Zenonu və onun qulluqçusu Martini gəmidən çıxararaq Kafaya gətirmişdi. Bütün əmlakından və pulundan məhrum olan Zeno qulluqçu Martini (onun öz təkidi ilə) kölə kimi satmış və beləliklə, öz səyahətini başa vura bilmişdi. Sonralar Venesiya hökuməti Martini köləlikdən geri satın almış, mükafatlandırmış və yüksək təqaüdlə təmin etmişdi.

Katerino Zeno Polşada Ağqoyunlu sarayına gələn növbəti Venesiya diplomatı olan Paolo Onyibene ilə rastlaşdı və Uzun Həsənə, həmçinin gürcü knyazlarına məktublar göndərdi. Zenonun Uzun Həsənə göndərdiyi xoş vədlərlə dolu məktub Ağqoyunlu hökmdarını osmanlılara qarşı düşmən əhvali-ruhiyyədə saxlamaq məqsədi güdürdü.

Ağqoyunlu hökmdarının tapşırığını yerinə yetirən Katerino Zeno 1474-cü il aprelin 20-də Macarıstana gəldi. O bu-rada çox yaxşı qarşılandı* və macar kralı ilə danışıqlar apardıqdan sonra Venesiyaya getdi. Zeno Ağqoyunlu sarayında işlərin gedişi haqqında, habelə Polşa və Macarıstan kralları ilə danışıqların yekunu barədə öz hökumətinə hesabat verdi. Sonra isə o, Venesiya senatının qərarına əsasən, 1474-cü il avqustun 22-də Ağqoyunlu elçisi sifətilə digər 4 nəfər Venesiya diplomatı ilə birlikdə Türkiyə əleyhinə danışıqlar aparmaq üçün Roma papası və Neapol kralının yanına göndərildi. Lakin Neapolda və Romada aparılan danışıqlar da əməli nəticə vermədi. İtaliya dövlətləri getdikcə güclənən Osmanlı imperiyasına qarşı birləşmək əvəzinə, bir-biri ilə çəkişir, biri digərinə qarşı Türkiyə ilə ittifaqa girməyə çalışırdı.

§ 2. VENESİYA DIPLOMATLARI İOSAFAT BARBARO, PAOLO ONYIBENE VƏ AMBROCCO KONTARINI AĞQOYUNLU SARAYINDA

1473-cü ilin payızında Katerino Zenonun Kafadan yazdığı məktub Venesiyaya çatarkən məlum oldu ki, İosafat Barbaro hələ də Ağqoyunlu sarayına gedib çıxmamışdır. Venesiya hökuməti bundan çox narahat oldu. Çünki, qeyd olunduğu kimi, Otluqbelidə Ağqoyunlulara qalib gələn II Mehmed özünün bütün hərbi qüvvələrini Venesiyaya qarşı çevirmişdi. Belə bir şəraitdə Ağqoyunlu dövlətini yenidən osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik etmək, düşmən qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamaq Venesiya hökuməti üçün həmişəkindən daha vacib idi. Lakin bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün Venesiyanın Təbrizdə bir nəfər də olsun diplomatı yox idi. Odur ki, Venesiya senatı "lütfkar və sadıq hökmdarı (Uzun Həsən - Y.M.) səfirsiz qoymağı özünə rəva bilmədi" və mənşəcə alban olan Paolo Onyibeneni Ağqoyunlu sarayına elçi göndərmək barədə qərar qəbul etdi.

Venesiya respublikasının Ağqoyunlu sarayına yola saldığı bu diplomatın qarşısında mühüm bir vəzifə dururdu: o, Uzun Həsənə sultan II Mehmedə qarşı düşmən əhvali-ruhiyyədə saxlamalı, Ağqoyunlu dövlətinin yenidən Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə başlamasına nail olmalı idi. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Paolo Onyibenenin Azərbaycanda olmasına və onun Uzun Həsənlə danışıqlarına dair əlimizdə heç bir ilk mənbə yoxdur. Bu mühüm məsələdən bəhs edən sənədlər, bizə məlum olduğuna görə, Venesiya arxivində saxlanılır və hələlik dərc olunmamışdır. İtaliya tarixçisi Q.Berşe göstərilən arxiv sənədlərinə əsaslanaraq yazır ki, Paolo Onyibene səfir seçilən kimi dərhal Azərbaycana yola düşmüş və 1474-cü ilin əvvəlində Təbrizə çatmışdı. Ağqoyunlu hökmdarı onu qəbul etmiş və diqqətlə dinləmişdi. Bundan cəmi bir neçə gün keçdikdən sonra İosafat Barbaro Ağqoyunlu sarayına gəlib çıxdığına görə Uzun Həsən Paolo Onyibeneni təcili tapşırıqlarla Venesiyaya qaytarmışdı. Paolo Onyibene 1475-ci il fevralın 17-də Venesiyaya çatmış və öz səfəri haqqında respublika hökumətinə ətraflı məlumat vermişdi. O, senata bildirmişdi ki, Uzun Həsən "öz sözünün ağasıdır" və baharda (1475-ci ilin baharında - Y.M.) Türkiyəyə qarşı güclü qoşun çıxaracaqdır. Bu xəbərdən məmnun olan Venesiya hökuməti Paolo Onyibeneyə fəxri ad vermiş və ildə 400 dukat məvacib təyin etmişdi.

Venesiya diplomatiyası bütün diqqəti Ağqoyunlu dövlətini yenidən osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik etməyə yönəlmişdi. Odur ki, respublika hökuməti hələ Paolo Onyibeneni Azərbaycana yola saldıqdan az sonra Ağqoyunlu sarayına daha bir diplomat göndərmək qərarına gəldi. 1473-cü il dekabrın 10-da Venesiya senatı Ambrocco Kontarinini Ağqoyunlu sarayına göndərilmək üçün səfir seçdi. Bununla yanaşı, Venesiya hökuməti hələ Kontarinini yola salmamış, 1473-cü il dekabrın 20-də İosafat Barbaroya məktub vasitəsilə tapşırırdı ki, necə olursa olsun, Kipri tərk edib Ağqoyunlu sarayına getsin. İosafat Barbaro həmin göstərişi alan kimi, Ağqoyunlular üçün göndərilən odlu silahları və hədiyyələri Kiprdə qoyaraq, öz qulluqçusu və Hacı Məhəmmədin başçılıq etdiyi Ağqoyunlu elçiləri ilə birlikdə dilənçi paltarında Təbrizə yola düşdü. Papanın və Neapol kralının elçiləri bu təhlükəli səfərdən imtina etdilər. Barbaro öz səyahətnaməsində bu səfərdən geniş bəhs edir. Venesiya diplomatı göstərir ki, o, Kiprdən gəmi ilə Qaramana gəlmiş, burada sahilə çıxaraq Kurko-Tarsus-Adana-Urfa-Mardin-Diyarbakır-Bidlis-Xoy vasitəsilə böyük çətinliklə 1474-cü ilin aprelində Təbrizə yetişmişdi. O, 1478-ci ilədək Venesiya respublikasının səfiri sifətilə Azərbaycanda qalmış, Ağqoyunlu dövlətinin ərazisini başdan-başa gəzib dolanmış, Uzun Həsənin hərbi yürüşlərinə də iştirak etmişdi. Venesiya hökumətinin tapşırığına əsasən Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatı, hərbi qüdrəti, etnoqrafiyası, habelə Uzun Həsənin şəxsiyyəti, müharibələri, saray həyatına dair çoxlu materiallar toplamış və öz səyahətnaməsinə daxil etmişdi. Barbaro səyahətnaməsində Azərbaycan şəhərlərinin ticarət həyatına dair də çoxlu qiymətli məlumatlar

* Ağqoyunlu elçisinin burada belə qarşılanması təsadüfi deyildi. Çünki iki ölkə arasında ənənəvi dostluq əlaqələri vardı. Digər tərəfdən, Otluqbelidə qalib gəldikdən az sonra osmanlılar Macarıstana qarşı hücumə keçmişdilər.

vardır. Venesiya diplomatı Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi həyatından və ticarət əlaqələrindən danışarkən xam ipək və ipək məmulatı ilə ticarətə xüsusi fikir verir. Bu, bir tərəfdən həmin dövrdə Venesiya respublikasının ən çox ipəklə (xüsusilə xam ipəklə) maraqlandığını göstərsə, digər tərəfdən, o zaman Azərbaycanda ipəkçiliyin coşğun inkişafını sübut edir. Barbaro səyahətnaməsi bir də ona görə qiymətlidir ki, burada verilən məlumatlar bəhs etdiyimiz dövrdə Çin, Hindistan və Orta Asiyı Hələb, Dəməşq, Beyrut, Bursa və Trabzonla əlaqələndirən çox mühüm beynəlxalq yolların Ağqoyunlu dövləti ərazisindən keçdiyini göstərir. Lakin Venesiya səfiri öz səyahətnaməsində Ağqoyunlu hökmdarı ilə apardığı diplomatik danışıqlara dair tutarlı bir məlumat vermir. Bununla belə, hadisələrin sonrakı gedişi İosafat Barbaronun Venesiya hökuməti tərəfindən verilmiş diplomatik tapşırığı nə dərəcədə yerinə yetirə bildiyini aydın göstərir.

Venesiya hökuməti 1474-cü ilin fevralında Azərbaycana növbəti elçisini - Ambrocco Kontarinini yola saldı. O, Almaniya-Polşa-Litva-Kırım-Qara dəniz-Gürcüstan yolu ilə 1474-cü il avqustun 4-də Təbrizə çatdı. Lakin Uzun Həsən bu zaman paytaxtda yox idi. O, oğlu Uğurlu Məhəmmədin başçılığı ilə mərkəzi hakimiyyətə qarşı qalxmış qiyamı yatırtmaq üçün İsfahana getmişdi. Odur ki, Kontarini Azərbaycan hökmdarı ilə danışıqlar aparmaq üçün 1474-cü il oktyabrın 30-da İsfahana gəldi və burada İosafat Barbaro ilə görüşdü. Həmin il noyabrın 4-də Ağqoyunlu hökmdarı Ambrocco Kontarinini Barbaro ilə birlikdə qəbul etdi. Barbaro kimi, Kontarini də Uzun Həsənlə danışıqlar zamanı hansı məsələlərə toxunduğunu səyahətnaməsində vermir, sadəcə olaraq, hökmdara "respublika, adından öz səfirliyinin məqsədini aydınlaşdırdığını" göstərir. Lakin bu Venesiya diplomatının Ağqoyunlu sarayında apardığı danışıqlardan müfəssəl surətdə bəhs etmək üçün əlimizdə bəzi sənədlər vardır. Bunlar Venesiya hökumətinin yola düşmək ərəfəsində Ambrocco Kontariniyə verdiyi təlimatlardır.

11 fevral 1474-cü il tarixli birinci təlimata əsasən, Venesiya diplomatı Uzun Həsənlə danışıqlar zamanı bu məsələlərə toxunmalı idi: Venesiya hökumətinin məktublarını təqdim etdikdən sonra o, Ağqoyunlu hökmdarını mümkün qədər tezliklə Osmanlı imperiyasına qarşı yeni müharibəyə təhrik etməli, Uzun Həsənə deməli idi ki, onun Malatyada çaldığı qələbədən Qərb dövlətləri çox ruhlanmışlar. Əgər Uzun Həsən yenidən Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlasa, Avropa dövlətləri dərhal qərbdən hücumə keçəcəklər. Venesiya respublikası isə keçən ildəki kimi (1473-cü ildəki kimi - Y.M.) həmişəkindən daha yaxşı silahlanmış donanmasını Aralıq dənizinin Kiçik Asiya sahilinə və ya hökmdarın lazım bildiyi yerə göndərəcək, Uzun Həsənə nəinki dənizdə, hətta quruda da hər cür kömək göstərəcəkdir. Neapol krallığı və Roma papası da Venesiya ilə əlbir hərəkət edəcəkdir. Venesiya hökuməti Kontariniyə onun nə məqsəd arxasınca göndərildiyini çox aydın şəkildə tapşırırdı: "Bizim yeganə niyyətimiz və arzumuz əlahəzrət hökmdar Uzun Həsənin bu il (1474-cü il -Y.M.) və ya mümkün qədər tezliklə Türklə (II Mehmedlə -Y.M.) müharibəyə başlamasından ibarətdir. Bu sənin, həmçinin bütün başqa diplomatların səfərində və göndərdiyimiz məktublarda qarşıya qoyulan mühüm məqsəddir". Venesiya diplomatı bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün bütün imkanlardan istifadə etməli idi. O, Ağqoyunlu hökmdarının arvadı Dəspinə Xatun, onun oğulları, Qaraman şahzadələri və bu zaman Ağqoyunlu sarayında olan digər keçmiş Kiçik Asiya hakimləri ilə sıx əlaqə yaratmalı, onların vasitəsilə Uzun Həsəni Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik etməli idi. Venesiya hökuməti öz elçisinə tapşırırdı ki, o, Uzun Həsənin qəbuluna getməzdən qabaq İosafat Barbaro, Paolo Onyibene və ya Ağqoyunlu sarayında olan hər hansı Venesiya diplomatı ilə yaxşıca məsləhətləşsin, Ağqoyunlu hökmdarının niyyəti və hərəkətləri haqqında müxtəlif yollarla respublika hökumətinə xəbər yollasın. Ambrocco Kontariniyə verilən bu gizli təlimat senatda müzakirə zamanı yekdillikdə qəbul olunmuşdu. Kontarini senatın bu təlimatında göstərilənlər barəsində bu zaman Azərbaycana yola düşən Neapol krallığının elçisi ilə məsləhətləşə bilərdi.

Venesiya hökuməti 1474-cü il fevralın 11-də öz diplomatına ikinci bir təlimat da verdi. Bu təlimatda göstərilənlər daha ciddi sırr kimi saxlanılmalı idi. Kontarini İtaliyanı tərk etməzdən qabaq bu təlimatı dəqiq surətdə öyrənil yadda saxlamalı idi ki, səfər zamanı təhlükəli vəziyyət yaranarsa, onu məhv edə bilsin. Bəs bu məxfi sənəddə nələrdən bəhs edilirdi?

Ambrocco Kontariniyə verilən məxfi təlimatda Venesiya hökuməti, hər şeydən əvvəl, özünün 1472-1473-cü illər Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsi dövründəki ləng hərəkətini və riyakarlığını pərdələməyə çalışır. Bu sənəddə göstərilir ki, Venesiya hökuməti, guya, Ağqoyunlu hökmdarının hansı istiqamətdə hücumə keçəcəyini bilməmiş və özünün hərbi-dəniz qüvvələrinə, boğazlara daxil olaraq İstanbulu atəşə tutmağı əmr etmiş, bununla da düşmən qüvvələrini iki cəbhəyə parçalamağa çalışmışdı; lakin sonradan Uzun Həsənin niyyətini başa düşmüş və Aralıq dənizinin Qaraman sahilinə güclü donanma, odlu silahlar və artilleriya mütəxəssisləri göndərmişdir. Sonra isə bu təlimatda Venesiya donanmasının Aralıq dənizi sahilindəki hərbi əməliyyatından uzun-uzadı danışılır. Daha sonra Kontarini Uzun Həsənlə danışıqlar zamanı qeyd etməli idi ki, onun 1472-1473-cü illər müharibəsində əldə etdiyi qələbələrdə Venesiyanın böyük rolu olmuşdur. Venesiya səfiri Ağqoyunlu hökmdarını "düşmən qüvvə toplamamış" müharibəyə başlamağa çağırmalı və göstərməli idi ki, Venesiya donanması boğazlara daxil olaraq İstanbulu atəşə tutacaqdır. Əgər Uzun Həsən Misir sultanlığına

qarşı Suriya istiqamətində hücum keçmək istəsəydi, Kontarini onu bu fikrindən daşındırmalı idi*. Venesiya diplomatı Ağqoyunlu hökmdarını inandırmalı idi ki, o, tezliklə bütün Asiyaya sahib olacaq, Makedoniyalı İskəndəri əvəz edəcəkdir. Ambrocco Kontarininin, demək olar, Ağqoyunlu sarayında atacağı hər addımı qabaqcadan müəyyən edən Venesiya hökuməti ona ikinci bir məxfi təlimat da verdi. Həmin sənəddə göstərilirdi ki, Ağqoyunlu hökmdarı sultan Türkiyəsi ilə sülh bağlamaq fikrinə düşsə, Kontarini bu işi pozmaq üçün əlindən gələni etməli idi. Əgər bu mümkün olmasa o, Venesiyani da Türkiyə ilə bağlanılacaq sülh müqaviləsinə daxil etməli, Neqropontun və Arqosun respublikaya qaytarılmasına nail olmalı idi. Bu da baş tutmasa, heç olmasa, formal da olsa, Venesiya və Neapol krallığının Ağqoyunlu dövlətinin müttəfiqləri sifətilə Türkiyə ilə bağlanılacaq sülh müqaviləsinə daxil olunmasına çalışmaq lazım idi. Şübhəsiz ki, 1474-cü il noyabrın 4-də Uzun Həsən tərəfindən qəbul edilərkən, həmçinin sonrakı qəbullarda, Venesiya diplomatı Ağqoyunlu hökmdarı ilə senatın bu təlimatlarında göstərilən məsələlər barəsində danışıqlar aparmışdı. Kontarini öz səyahətnaməsində məhz bu məsələlərdən söhbət salmağı "artıq hesab edir".

Uzun Həsən, oğlu Uğurlu Məhəmmədin başçılığı altında mərkəzi hakimiyyətə qarşı qalxmış qiyamı yatırıqdan sonra Təbrizə qayıtdı. Ambrocco Kontarini də hökmdarın hərbi qüvvələri ilə birlikdə hərəkət edirdi. 1474-cü ilin payızından 1475-ci ilin baharınadək davam edən bu səfər zamanı Ağqoyunlu hökmdarı Ambrocco Kontarinini və başqa Venesiya diplomatlarını dəfələrlə qəbul etmiş və onlarla danışıqlar aparmışdı. Kontarini xəbər verir ki, Təbrizə çatmağa az qalmış, 1475-ci il mayın 30-da Uzun Həsənin düşərgəsinə Boloniyalı Lüdoviq adlı bir nəfər Burqundiya elçisi gəldi*. Ağqoyunlu hökmdarı bu elçini Ambrocco Kontarini ilə birlikdə 1475-ci il iyunun 8-də Təbrizdə qəbul etdi. O, Ağqoyunlu dövlətinin Türkiyəyə qarşı müharibəyə hazır olduğunu bildirdi və hər iki ölkənin elçilərinə tapşırırdı ki, tezliklə Avropaya qayıdıb bu xəbəri öz hökmdarlarına yetirsinlər; qoy Venesiya, Burqundiya, habelə digər Qərb dövlətləri də bu cür hərəkət etsinlər.

Venesiya diplomatı, əlbəttə, Təbrizdə qalmaq, Barbaro ilə birləşərək Ağqoyunlu dövləti ilə Türkiyə arasında yeni müharibə başlamasına nail olmaq istəyirdi. Buna görə də Ambrocco Kontarini "çox mühüm səbəblərə" görə Azərbaycanda qalmağa çalışdı. Lakin Uzun Həsən, Kontarininin özünün dediyi kimi, qəzəblənərək onun sözünü yarımçıq kəsmiş və tezliklə Venesiyaya yola düşməsinə əmr etmişdi. Ağqoyunlu hökmdarı Ambrocco Kontarinini və Boloniyalı Lüdoviqi axırıncı dəfə 1475-ci il iyunun 26-da qəbul etdi. Avropalı elçilərlə bu danışıqların nəticəsində məlum oldu ki, Uzun Həsən Türkiyəyə qarşı 1475-ci ildə deyil, 1476-cı ilin baharında hərbi əməliyyata başlamaq qərarına gəlmişdir.

Ağqoyunlu hökmdarının bu niyyətini Avropa hakimlərinə çatdırmaq üçün Ambrocco Kontarini, Boloniyalı Lüdoviq, habelə Uzun Həsənin özünün elçisi 1475-ci il iyunun 28-də Təbrizi tərk etdilər. Venesiya diplomatı Moskva knyazlığı, Polşa və Almaniyadan keçərək 1477-ci ilin baharında vətəninə çatdı. O öz səyahəti və onun nəticələri haqqında Venesiya senatında hesabat verdi. İosafat Barbaroya gəldikdə, o, respublika hökumətinin tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün Təbrizdə qaldı. Lakin onun da Ağqoyunlu hökmdarı ilə apardığı danışıqlar əslində heç bir nəticə vermədi. 1478-ci il yanvarın 6-da Uzun Həsənin ölümü ilə Venesiya respublikasının, habelə başqa Qərb dövlətlərinin Osmanlı Türkiyəsini əsasən Ağqoyunlu dövlətinin əli ilə məğlub etmək ümidi tamamilə boşa çıxdı.

Uzun Həsənin ölümündən sonra onun oğulları arasında taxt-tac uğrunda müharibələrin başladığını görən İosafat Barbaro, çox keçməmiş Hələbə gedən bir ticarət karvanına qoşularaq Ərzincan, Malatya, Hələb və Kipr vasitəsilə Venesiyaya qayıtdı.

* Venesiya respublikası bu zaman Misir sultanlığı ilə qızgın ticarət edirdi. Ağqoyunluların Misirə hücum etməsi respublikanın Suriya şəhərləri ilə ticarətinə zərər yetirə bilər, ümumiyyətlə, Venesiya-Misir münasibətlərini pisləşdirirdi.

* Bu elçinin 1458-1459-cu illərdə Trabzon imperatorluğu və gürcü knyazları ilə danışıqlar aparan Boloniyalı Lüdoviq olmasına şübhə etmirik.

SON SÖZ

(Ağqoyunlu dövlətinin süqutunun başlanması)

Uzun Həsən Otluqbeli vuruşmasından sonra yenidən Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə hazırlaşdı. Buna görə də Avropa ölkələri ilə əlaqələrini daha da genişləndirmişdi. Lakin o, Qərb dövlətləri ilə ittifaqda Türkiyəni məğlub etmək planını həyata keçirə bilmədi. Çünki Otluqbeli məğlubiyyəti ilə Ağqoyunlu dövlətinə elə bir zərbə dəymişdi ki, o, bundan sonra bir daha özünə gələ bilmədi. Daxilən möhkəm olmayan bu dövlət Uzun Həsənin öz rəqiblərinə bir-birinin ardınca çaldığı uğurlu qələbələrin nəticəsində ərazicə genişlənmiş və müvəqqəti güclənmişdi. Bu dövlətin (həmçinin bu qəbildən olan başqa dövlətlərin) varlığı onun apardığı müharibələrin nəticəsi ilə sıx bağlı idi. Xarici dövlətlərlə toqquşmalardakı kiçik bir müvəffəqiyyətsizlik ölkə daxilindəki narazı qrupların mərkəzi hakimiyyətə qarşı fəallaşmasına səbəb olurdu. Məhz bu mənada Otluqbeli məğlubiyyəti Ağqoyunlu dövlətinin süqutunu sürətləndirdi. İri feodalların, xüsusilə köçəri-hərbçi əyanların mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəsi canlandı. İri feodalların müstəqilliyi və ya mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaması, siyasi cəhətdən o qədər də möhkəm olmadığından, Ağqoyunlu dövləti üçün çox təhlükəli idi. İri feodalların müstəqilliyi ölkənin siyasi qüdrəti üçün təhlükəli olmaqdan başqa, Ağqoyunlu dövlətinin ticarət həyatı üçün də zərərli idi. Məsələn burasında idi ki, Ağqoyunlu dövlətini Hələb, Dəməşq, Beyrut, Bursa və başqa ticarət mərkəzləri ilə birləşdirən karvan yollarının çoxu separatçı feodalların möhkəmləndiyi dağ keçidlərindən keçirdi. Quldur dəstələri tez-tez buradan keçən ticarət karvanlarına basqın edir, soyğunçuluqla məşğul olurdular. Elə buna görə də Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Cahanşah və Əbu Səid üzərindəki qələbələrdən sonra bir müddət mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan feodalların müqavimətini qırmaqla məşğul oldu. Uzun Həsənin sərkərdələri Sofi Xəlil, Süleyman bəy Bican oğlu və Bayandur bəy separatçı feodallara məxsus bir sıra qalaları alıb dağıtdılar.

Lakin iri feodallar öz müstəqilliklərini bərpa etmək üçün fürsət gözləyirdilər. Otluqbelidəki məğlubiyyət belə bir fürsət oldu. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, 1474-cü ilin aprelində bu feodallar İosafat Barbaronu və onunla Venesiyadan gələn Ağqoyunlu elçilərini qarət etdilər; Hacı Məhəmməd başda olmaqla Ağqoyunlu elçiləri öldürüldü. Bundan bir az keçmiş, 1474-cü ilin mayında, Şirazda iri feodalların mərkəzi hakimiyyətə qarşı güclü qiyamı başlandı. Bu qiyama Uzun Həsənin böyük oğlu Uğurlu Məhəmməd başçılıq edirdi. O, Şirazın valisi olmaqla qaraqoyunlular, teymurilər və osmanlılara qarşı müharibələrdə mahir sərkərdə kimi şöhrətlənmişdi. Uğurlu Məhəmmədin başçılıq etdiyi qiyam Ağqoyunlu dövləti üçün çox təhlükəli idi. Çünki o, atasına qarşı hərbi yardım üçün Misir sultanına da müraciət etmişdi. Misir sultanı isə ölkəsinin şimal sərhədlərini bir neçə dəfə pozmuş Uzun Həsənə qarşı onun oğluna yardım göstərmişdi. Bundan xəbər tutan Ağqoyunlu hökmdarı öz hərbi qüvvələrinin başında tələsik Şiraza yola düşdü. Uğurlu Məhəmmədin mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxması ölkənin başqa yerlərində də Ağqoyunlu hökmdarının mərkəzləşdirmə siyasətindən narazı qalan iri feodalların kəskin çıxışları ilə nəticələndi. Belə feodallardan biri 300 nəfərlik süvari ilə Təbrizə hücum etdi. Lakin bu zaman hökmdarın oğlu Maqsud bəy 1000 nəfərlik süvari ilə özünü yetirdi. Təbrizin təhlükəsizliyi təmin olundu. Digər tərəfdən isə Uzun Həsən Şirazda oğlunun başçılıq etdiyi qiyamçı qüvvələri darmadağın etdi. Atası ilə vuruşmada ağır yaralanan Uğurlu Məhəmməd Türkiyəyə qaçdı*.

Osmanlı sultanı II Mehmed Otluqbeli vuruşmasından sonra Avropa dövlətləri ilə əlaqələrini daha da genişləndirən Ağqoyunlu dövlətinə qarşı növbəti müharibəyə hazırlaşdı. O, Xorasan hakimi Hüseyn Baykaraya məktub yazıb Ağqoyunlu dövlətini aradan qaldırmaq üçün iki tərəfdən hücumə keçməyi təklif etmişdi. Buna görə də sultan Ağqoyunlu hökmdarının oğlu Uğurlu Məhəmmədi İstanbulda böyük təntənə ilə qarşıladı. O, qızı Gövhərşah sultanı Uğurlu Məhəmmədə ərə verdi və onu bir qədər hərbi qüvvə ilə Sivas-Ağqoyunlu sərhədinə göndərdi. II Mehmed qızını Uzun Həsənin oğluna verməklə, Ağqoyunlu hökmdarının ölümündən sonra sülalə qohumluğu vasitəsilə Azərbaycanı ələ keçirmək istəyirdi. Bu zaman Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlamaq imkanı olmayan Uzun Həsən öz fərari oğlundan intiqam aldı. O, Uğurlu Məhəmmədi ələ keçirdi və Təbrizdə edam etdirdi. Uğurlu Məhəmmədin ölüm xəbərini alan kimi Türkiyə sultanı bu zaman Sivasda olan qızını və nəvəsini** İstanbula gətirdi.

İqtisadi tənəzzül, iri feodalların mərkəzi hakimiyyətə qarşı açıq mübarizəsi, daxili qeyri-sabitlik - bütün bunlar Ağqoyunlu dövlətinin süqutunun əsas səbəbləri idi. Ağqoyunlu Uzun Həsənin bir daha Osmanlı imperiyasına qarşı müharibə edə bilməməsi də bu səbəblərlə izah edilməlidir.

* Türkiyəyə qaçmazdan qabaq Uğurlu Məhəmməd atasından üzr istəmək üçün anasını Misir sultanının yanına göndərmişdi ki, o, bu işdə vasitəçilik etsin. Lakin məqsədinə nail olmamışdı.

** Uğurlu Məhəmmədin Osmanlı sultanının qazından olan oğlu 1497-ci ildə Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirə bilməmişdi. Tarixdə Gödək Əhməd adı ilə tanınan bu Ağqoyunlu padşahı yerli əhaliyə arxalanaraq köçəri hərbi əyanların müqavimətini aradan qaldırmağa, ara müharibələrinə son qoyub Ağqoyunlu dövlətini yenidən möhkəmləndirməyə cəhd göstərdi. Bir sıra islahatlar keçirdi. Təqribən 7 ay hakimiyyətdə qalmış Gödək Əhməd məqsədinə nail ola bilmədi. Qiyam qaldırmış köçəri hərbi əyanlarla mübarizədə öldürüldü.

Bununla yanaşı, Osmanlı imperiyasının Avropadakı düşmənləri də Ağqoyunlu dövlətinin Türkiyəyə qarşı əlbir hərəkət etmək çağırışlarına sözdə razılıq verirdilər. Venesiya respublikası öz səfirləri və məktubları vasitəsilə Uzun Həsəni Avropadakı vəziyyətlə olduğu kimi tanış etmirdi. Respublika hökuməti yalan və şişirdilmiş məlumatlarla Ağqoyunlu dövlətini Türkiyəyə qarşı müharibəyə qızıqdırmağa və düşməni Ağqoyunlu hökmdarının əli ilə boğmağa çalışırdı.

Misir sultanlığı ilə münasibətləri sahmana sala bilməməsi də Ağqoyunlu dövlətinin Türkiyə ilə əlaqədar xarici siyasət xəttinin yerinə yetirilməsinə müəyyən dərəcədə mane oldu. Ağqoyunlu hökmdarının Otluqbelidəki məğlubiyyətindən sonra Misir sultanlığı daha da fəallaşmışdı. Misir sultanı Uzun Həsənin Türkiyə əleyhinə ittifaq bağlamaq təklifini qəbul etmədi və göstərdiyimiz kimi, Ağqoyunlu hökmdarına qarşı onun oğluna hərbi qüvvə ilə yardım göstərdi.

Gürcü knyazları da Türkiyəyə qarşı Ağqoyunlu hökmdarı ilə əlbir hərəkət etməkdən boyun qaçırdılar. Bunun müqabilində, Uzun Həsən 1477-ci ildə 20 min süvari və 11 min piyada ilə Gürcüstana hücum etdi. Tiflis və Qori də daxil olmaqla ölkənin mühüm hissəsi Ağqoyunlular tərəfindən işğal edildi. Ağqoyunlu hökmdarı gürcü knyazlarından 16 min dukat bac alaraq və sərkərdə Xəlil bəy Bəktəşi Tiflisdə canişin təyin edərək Təbrizə qayıtdı.

Uzun Həsən Gürcüstan səfəri zamanı öz hərbi qüvvələrinin mühüm bir qismini Misir sultanlığına qarşı göndərmişdi. C.M.Anciolellonun verdiyi məlumata görə, Ağqoyunlular Amid və Urfa yaxınlığında məmlüklər üzərində parlaq qələbələr çalmışdılar. Ağqoyunlu sərkərdələri 1478-ci ilin yanvarında Misir sultanlığı ilə müharibədən zəfərlə qayıtdıqda artıq Uzun Həsən sağ deyildi.

Beləliklə, Otluqbeli döyüşündən sonra sultan II Mehmed üçün Asiya və Avropa ilə əlaqədar müharibələrini müvəffəqiyyətlə başa çatdırmaqdan ötrü əlverişli vəziyyət yaranmışdı. Bundan istifadə edən osmanlılar 1474-cü ildə Qaramanı tamamilə Türkiyə torpaqlarına ilhaq etdilər, Qaraman xanədanının kökü kəsildi*. Qara dənizi Türkiyədaxili gölə çevirmək istəyən II Mehmed baş vəzir Gödək Əhməd paşanı 300 gəmidən ibarət donanma ilə Krıma göndərdi. Krım xanlığı Osmanlı imperiyasından asılı dövlətə çevrildi.

Osmanlı sultanı Ağqoyunlu dövlətini məğlub etdikdən sonra əsas zərbəni Venesiya respublikasına çevirdi. Venesiya bütün imkanları ilə Türkiyə qoşunlarının hücumunun qarşısını almağa çalışdı. 1477-1478-ci illərdə Osmanlı dövlətinin hərbi qüvvələri artıq Venesiyanın Şimali İtaliyadakı mülkü olan Friuli mahalında hərbi əməliyyat aparırdılar. Venesiya şəhərinin özünün belə osmanlılar tərəfindən alınması təhlükəsi yaranmışdı. Respublika artıq özünü bütün müttəfiqlərinin köməyindən məhrum olmuşdu: Ağqoyunlu dövləti daxili ixtilaflar dövrü keçirir, İtaliya dövlətləri isə bir-biri ilə didişməkdə davam edirdilər. Neapol krallığı Venesiya ilə ittifaq münasibətlərini pozaraq Türkiyə ilə yaxınlaşmışdı. Neapol kralının vasitəçiliyi ilə Macarıstan da Türkiyə ilə barışıq münasibətləri yaratmışdı.

Belə bir vəziyyətdə Türkiyə ilə müharibəni davam etdirməyin mənasız olduğunu görən Venesiya hökuməti sülh danışıqlarına başlamaq üçün öz nümayəndəsi Tomazo Molipiyeronu 1478-ci ilin yanvarında İstanbula göndərdi. Uzun sürən müzakirələrdən sonra 1479-cu il yanvarın 25-də iki dövlət arasında 16 ilədək davam edən müharibəyə son qoyan sülh müqaviləsi bağlandı: müqavilə həmin il aprelin 25-də Venesiya senatında təsdiq edildi. 1479-cu il sülhünə əsasən, Venesiya tacirləri Türkiyə ərazisində, habelə Türkiyədən keçərək Şərq ölkələri və Qara dəniz bazarları ilə sərbəst şəkildə ticarət edə bilərdilər. Osmanlı ərazisində hər hansı cinayət törədən bir venesiyalı üçün digər venesiyalılar günahkar sayılmamalı idilər. Türkiyədə olan bütün venesiyalılar hüquqi cəhətdən İstanbuldakı Venesiya səfirinə tabe olmalı idilər. Bütün bunların müqabilində Venesiya Türkiyəyə ildə 10 min dukat bac verməli idi. Bundan başqa, iki dövlət arasındakı məxfi razılığa əsasən Osmanlı sultanı İtaliyaya hücum etdikdə Venesiya bitərəf qalacaqdı. Göründüyü kimi, Osmanlı imperiyası ilə müharibəni məğlubiyyətlə başa çatdırmasına baxmayaraq, Venesiya Şərqlə ticarətdə üstünlüyü yenə öz əlində saxlaya bildi.

Venesiya respublikasını məğlub etməklə Osmanlı Türkiyəsi əslində özünün Qərbdəki ən güclü düşmənlərindən birini xeyli zəiflətdi.

Türkiyə Kiçik Asiyadakı bir çox xırda dövlətləri aradan qaldırdı və demək olar ki, bütün Anadolunu ələ keçirib boğazlarda və Qara dənizdə möhkəmləndi. Balkan yarımadasında, Egey və Aralıq dənizi hövzələrində mühüm strateji əhəmiyyəti olan bir çox məntəqələri tutdu. Osmanlı Türkiyəsi XV əsrin sonlarına yaxın güclü imperiyaya çevrildi. "Türkiyə məsələsi" Avropanın və Ön Asiyanın beynəlxalq münasibətlərində başlıca məsələyə çevrildi.

* Pir Əhməd Ağqoyunlu sarayına pənah gətirdi. Uzun Həsən ona Bayburtda kiçik bir mülk bağışladı. Qaraman şahzadəsi ömrünün sonunadək burada yaşadı. Qasım bəy isə osmanlılara tabe oldu və 1493-cü ildə Qaramanda öldü.

BİBLİOQRAFIYA

Mənbələr:

1. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Пер. с англ. Ю. В. Готье. Л., 1937.
2. Афанасий Никитин. Хождение за три моря. М., 1958.
3. Афанасий Никитин. Хождение за три моря. М.-Л., 1980.
4. Библиотека иностранных писателей о России. СПб., 1836.
5. Иоанн де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404 г.). Пер. с англ. З.М.Буниятова. Баку, 1980.
6. История мар Ябалахи III и раббан Саумы. Исследование, перевод с сирийского и примечания Н. В. Пигулевской. М., 1956.
7. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан. (Сведения об Азербайджане). Пер. с арабского З.М.Буниятова и П.К.Жузе. Баку, 1983.
8. Какаш и Тектандер. Путешествие в Персию через Московию. 1602-1603 гг. Пер. с немец. А. Станкевича. М., 1896.
9. Карпини Дж. История монголов. - Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., 1957.
10. Клавихо Г.Р. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. // Сб. "ОРЯС", т. 28. СПб, 1881, №1.
11. Книга законов Султана Селима I. Пер. с турец. А. С. Тверитиновой М 1969.
12. Марко Поло. Путешествие. Пер. со старофранц. Л., 1940.
13. Марко Поло. Книга. Пер. со старофранц. М., 1955.
14. Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Пер. П. Барсова. М., 1961.
15. Олеарий Адам. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. Пер. А.М. Ловягина. СПб, 1906.
16. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. Под ред. Н.И.Веселовского, т. I. СПб, 1890.
17. Переписка пап с российскими государями в XVI веке. СПб, 1834.
18. Пигафетта А. Путешествие Магеллана. Пер., с итал. М., 1950.
19. Подробное описание путешествия голыштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием. Пер с немец. П.Барсова. М., 1870.
20. Путешественники об Азербайджане, т. I. Баку, 1961.
21. Путешествие Амвросия Контарини, посла светлейшей Венецианской республики к знаменитому персидскому государю Узун Гасану, совершенное в 1473 году. // БИПР, СПб. 1836.
22. Путешествия русских послов XVI-XVII вв. Статейные списки. М.-Л., 1954.
23. Путешествия Христофора Колумба. Дневники, письма, документы. М., 1961.
24. Рубрук Гильом де. Путешествие в восточные страны. - В кн.: Карпини Дж. История монгалов. М., 1957.
25. Стефано Инфессура, Иоганн Бурхард. Дневники. Документы по истории папства XV- XVI вв. М., 1939.
26. Тектандер Георгий. Краткое и правдивое описание путешествия из Праги через Силезию, Польшу, Москву, Татарию к царскому двору в Персию в 1602-1604 гг. Прага, 1908.
27. Хождение за три моря Афанасия Никитина 1466-1472. 2-е изд., доп. и перераб. (Комментарий географический и исторический И.П.Петрушевского). М.-Л., 1958.
28. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. III. М., 1983.
29. Якуби. История. Текст и пер. выдержек с араб. проф. П.К.Жузе. Баку, 1927.

* * *

30. A chronicle of the carmelites in Persia, v. 1-2. London. 1939.
31. A narrative of Italian travels in Persia, in the fifteenth and sixteenth centuries. London, 1873.
32. Angiolello Giovan Maria. A short narrative of the life and acts of the king Uzun Cassano. A narrative of Italian travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries. London, 1873.

33. Anhegger Robert ve Inalcik Halil. Kanunname-I sultan-I ber muceb-i ort-I Osmani. Ankara, 1956.
34. Berchet G. La repubblica di Venezia e la Persia. Torino, 1965.
35. Don Juan of Persia a shi'ah catholic 1560-1604. London, 1926.
36. Hakluyt Richard Hakluyt's voyages. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. New-York, 1965.
37. Malipiero. Annali Veneti. "Archivio storico italiano", v. VII, 1843.
38. Persia in A.D. 1478-1490. An abridged translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunjl's Tarikh-I Alam-Ara-yi Amini by V. Minorsky, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. V. XXVI London, 1966.
39. Sah Isma'il I nei "Diarii di Marin Sanido a cura di Biancamaria Scarcia Amoretti, I, testi, Roma, 1979.
40. The travels of the magnificent M. Ambrosio Contarini, ambassador of the illustrious signory of Venice to the great lord Uzuncassan, king of Persia in the year 1473. A narrative of Italian travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries. London, 1873.
41. The travels of a Merchant in Persia. A narrative of Italian travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries. London, 1873.
42. Travels in Persia, by Caterino Zeno. A narrative of Italian travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries. London, 1873.
43. Travels to Tana and Persia by Josafa Barbaro. A narrative of Italian travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries. London, 1873.

* * *

44. Fatih devrine ait münşeat mecmuasi. İstanbul, 1956.
45. İbn Kemal. Tevarih-i Al-i Osman. VII defter. Hazırlayan Dr. Şerafettin Yuran. Ankara, 1957.
46. Karamanlı Nişançı Mehmed Paşa. Osmanlı sultanları tarihi. -Osmanlı tarihleri, c.I, İstanbul, 1949.
47. Mehmed Neşri. Kitab-i cihan-nüma. Neşri tarihi, c.II, Ankara, 1957.

Tədqiqatlar:

48. Azərbaycan tarixi. c. I. Bakı, 1959.
49. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı, 1999.
50. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993.
51. İbrahimov C.M. Qaraqoyunlu dövləti. Bakı, 1948.
52. İbrahimov C.M. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair öçerklər. Bakı, 1958.
53. Mahmudov Y.M. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətləri tarixindən (XV əsrin 60-cı illəri). // Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri", tarix və fəlsəfə elmləri seriyası. - Bakı, 1965, №1.
54. Mahmudov Y.M. Ağqoyunlu dövlətinin Venesiya ilə ilk diplomatik əlaqələrinə dair. // Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri", tarix və fəlsəfə elmləri seriyası. - Bakı, 1965, № 3.
55. Mahmudov Y.M. Ağqoyunlu-Venesiya əlaqələri (XV əsrin 60-70-ci illəri). // "Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi" jurnalı. - Bakı, 1965, JVç5.
56. Mahmudov Y.M. Görkəmli Azərbaycan diplomatı Sara xatun. // "Azərbaycan qadını" jurnalı. - Bakı, 1969, № 12.
57. Mahmudov Y.M. Venesiya diplomatı İosafat Barbaro Azərbaycan haqqında. // "Elm və həyat" jurnalı. - Bakı, 1970, № 1.
58. Mahmudov Y.M. Osmanlı Türkiyəsinin xarici siyasəti və Ağqoyunlu-Venesiya münasibətləri. // V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu elmi-nəzəri sessiyasının materialları. - Bakı, 1970.
59. Mahmudov Y.M. Azərbaycan-Venesiya diplomatik əlaqələrinin əsas məsələsi. // V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu elmi sessiyasının materialları. - Bakı, 1971.
60. Mahmudov Y.M. Venesiya diplomatı Katerino Zeno Azərbaycan haqqında. // Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri", tarix və fəlsəfə elmləri seriyası. - Bakı, 1971, № 1.
61. Mahmudov Y.M. Venesiya diplomatı Ambrocco Kontarini Azərbaycana nə üçün göndərilmişdi. // "Elm və həyat" jurnalı. - Bakı, 1971, № 2.
62. Mahmudov Y.M. Ağqoyunlu-Venesiya münasibətlərində Türkiyə problemi. // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının "Xəbərləri", tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. - Bakı, 1971, № 2.
63. Mahmudov Y.M. Öyrənilməmiş səhifələr. - Bakı, 1972.
64. Mahmudov Y.M. İtalyan səyyahı Marko Polo Azərbaycan haqqında. // "Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi" jurnalı. - Bakı, 1976, № 3.

65. Mahmudov Y.M. *Afanasi Nikitin* Azərbaycan haqqında. // "Elm və həyat" jurnalı. - Bakı, 1976, № 4.
66. Mahmudov Y.M. Kastiliya elçisi Klavixo Azərbaycan haqqında. // "Elm və həyat" jurnalı. - Bakı, 1976, № 1.
67. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri (XV əsrin 70-ci illəri). // Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri", tarix və fəlsəfə elmləri seriyası. - Bakı, 1977; №4.
68. Mahmudov Y.M. İngilis səyyahı *Antoni Cenkinson* Azərbaycanda. // "Elm və həyat" jurnalı. - Bakı, 1977, №8.
69. Mahmudov Y.M. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. - Bakı, 1977.
70. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri (XV əsrin 70-ci illəri). // Azərbaycan Dövlət Universitetinin "Elmi əsərləri", tarix və fəlsəfə elmləri seriyası. - Bakı, 1978, № 4.
71. Mahmudov Y.M. Odlar yurduna səyahət. - Bakı, 1980.
72. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri (XV əsrin II yarısı - XVII əsrin əvvəlləri). // V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu elmi konfransının materialları. - Bakı, 1981.
73. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV əsrin II yarısı). // "Orta əsr Şərqində şəhərlər və ticarət" toplusu. - Bakı, 1982.
74. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Papalıqla əlaqələrində dini amilin rolu (XV əsrin II yarısı - XVII əsrin əvvəli). // "Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin ictimai-siyasi həyatında dinin yeri" toplusu. - Bakı, 1985.
75. Mahmudov Y.M. *Marin Sanudonun* "Gündəliklər"i. // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. - Bakı, 1985, № 16.
76. Mahmudov Y.M. *Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan*. - Bakı, 1985.
77. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri (XV əsrin ikinci yarısı - XVI əsr). İxtisas kursu proqramı. - Bakı, 1986.
78. Mahmudov Y.M. *Uzun Həsən*. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, c. IX. - Bakı, 1986, s. 425.
79. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996; 2007.
80. Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı, 1977.
81. Məmmədov S.A. Azərbaycan XV-XVIII əsrin birinci yarısında. Bakı, 1981.
82. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977.
83. Nemətova M.X. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair. Bakı, 1959.
84. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982.
85. Fərzəliyev Ş.İ. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumlunun "Əhsənüt-təvərix" əsəri üzrə). Bakı, 1983.

* * *

86. Абидова М. А. Государство Ак-Коюнлу в Иране во второй половине XV века. (Автореферат кандидатской диссертации). Л., 1953.
87. Абидова М.А. К истории внешней политики государства Ак-Коюнлу (Война с Турцией 1472-1473 гг.). // Труды САГУ им. В.И.Ленина, всеобщая история. Ташкент, 1959.
88. Аделунг Ф.П. Критико-литературное обозрение путешественников по России до 1700 года и их сочинений. Пер. с немец. А.Клеванова, ч.1. М., 1864.
89. Алтьман М.М. Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана. // Труды Института истории им. А. Бакиханова, т. I. Баку, 1947.
90. Альфред де Бессе. Турецкая империя. Ее история, статистика, география, политическое состояние, нравы и обычаи с присовокуплением словаря турецких слов. М., 1860.
91. Анучин В.А. Географический фактор в развитии общества. М., 1982.
92. Ахмедов Б.А. Из истории торговых отношений Англии с государством Сефевидов. (Автореферат кандидатской диссертации). Баку, 1967.
93. Ашурбейли С.Б. Очерки истории средневекового Баку. Баку, 1964.
94. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов. Баку, 1983.
95. Базилевич К.В. Внешняя политика русского централизованного государства. (Вторая половина XV века). М., 1952.
96. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1925.
97. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и в России. СПб, 1911.
98. Бегунов Ю.К. Древнерусское описание Дербента и Ширвана. // Труды Отдела древнерусской литературы АН СССР, т. 21. М.-Л., 1965.
99. Беккер К.Ф. Всемирная история, ч. 6. Пер. с немец. СПб, 1846.
100. Беляев Е.А. Иран в средние века. М., 1941.

101. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1586-1612 гг. М., 1976.
102. Вайнштейн О. Италия // БСЭ, 1-ое изд., т. 30. М., 1937.
103. Всемирная история, т. III. М., 1957.
104. Восток-Запад. Исследования. Переводы. Публикации. М., 1982.
105. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVIII вв. Баку, 1982.
106. Глинка С. Картина историческая и политическая. Порты Оттоманской, от начала существования поколения турецкого до взятия Константинополя и до падения греческой державы, с присовокуплением о войнах турков со времени вторжения их в Европу до 1830 года. М., 1830.
107. Гордлевский В.А. Государство Сельджукидов Малой Азии. Избранные сочинения, т. III. М., 1960.
108. Гордлевский В.А. Силуэты Турции. Трапезунд. Избранные сочинения, т. III. М., 1962.
109. Греков И.Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV-XVI вв. М., 1963.
110. Гусейнов А.Н. Азербайджано-русские отношения XV-XVII вв. Баку, 1963.
111. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII вв.). Баку, 1981.
112. Заходер Б.Н. Средиземноморье и Ближний Восток в средние века. М., 1940.
113. Заходер Б.Н. История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток). М., 1944.
114. Ибрагимов Дж.М. Социально-экономический строй Азербайджана в XV столетии // Труды АПИ им. В. И. Ленина, т. III. Баку, 1957.
115. Ибрагимов Дж.М. Феодалные государства на территории Азербайджана XV века. Баку, 1962.
116. Иванов Н.А. Османское завоевание арабских стран. М., 1984.
117. Ивонин Ю.Е. У истоков европейской дипломатии нового времени. Минск, 1984.
118. История Грузии, т. I. Тбилиси, 1962.
119. История дипломатии, т. I, 2-е изд. М., 1959.
120. История дипломатии. Сост. А.Лактионов. Москва, 2005.
121. История Италии, т. I. М., 1970.
122. История Польши, т. I. Под ред. В. Д. Королюка и др. М., 1956.
123. История средних веков, т. I. / Под общ. ред. С. Д. Сказкина. М., 1977.
124. История средних веков: В 2 м. т. 1-2. / Под ред. С.П.Карпова. Москва, 2000; 2005.
125. История стран зарубежного Востока в средние века. М., 1957.
126. История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970.
127. История турок от начала турецкого народа до наших времен. Пер. с немец. СПб, 1829.
128. Кицикис Д. Османская империя. Москва, 2006.
129. Кенигсбергер Г.Г. Средневековая Европа. 400-1500 гг. Москва, 2001.
130. Корелин М.С. Главнейшие моменты в истории средневекового папства. СПб, 1901.
131. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения, т. IV. М.-Л., 1957.
132. Крымский А. История Турции и ее литературы, т. I. М., 1916.
133. Крымский А. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т. III. М., 1914-1917.
134. Кубе А.Н. Венецианское стекло. Петроград, 1923.
135. Кунин К. Васко да Гама. М., 1947.
136. Лев Африканский. Африка-третья часть света. Пер. с итальянского, комментарий и статья В.В. Матвеева. Л., 1983.
137. Лэн-Пуль Стенли. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими сведениями. Пер. с англ. В.В.Бартольда. СПб, 1899.
138. Лесников М.П. Львовское купечество и его торговые связи в XIV веке. // "Ученые записки" МГПИ им. В.И. Ленина. М., 1964.
139. Лозинский С.Г. История папства. М., 1961.
140. Луццатто Дж. Экономическая история Италии. Античность и средние века. М., 1954.
141. Магидович И.П. Очерки по истории географических открытий. М., 1967.
142. Махмудов Я.М. Новый сборник документов по истории Сефевидского государства ("Шах Исмаил I в "Дневниках" Марина Санудо"). // "Известия" АН Азерб.ССР, серия истории, философии и права. Баку, 1986. №1.
143. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (ЫЫ половина XV-начало XVI вв.). Баку, 1991.
144. Месхиа Ш.А. и Цинцадзе Я.З. Из истории русско-грузинских взаимоотношений (X-XVIII вв.). Пер. с грузинского \ С. Серебрикова. Тбилиси, 1958.
145. Миллер А.Ф. Османская империя (Султанская Турция). М., 1946.

146. Миллер А.Ф. Краткая история Турции. М., 1948.
147. Миллер Ян. Шеренга великих путешественников. Варшава, 1975.
148. Морисон С.Э. Христофор Колумб, мореплаватель. М., 1958.
149. Муганлинский Р.А. Азербайджанские государства XV-XVI вв. в английской историографии. Баку, 1998.
150. Мустафаев Ш.М. Восточная Анатолия: от Ак-коюнлу к Османской империи. Москва, 1994.
151. Новичев А.Д. История Турции. Эпоха феодализма. (XV-XVIII вв.), т. I. Л., 1963.
152. Новосельцев А.П. Генезис феодализма в странах Закавказья. М., 1980.
153. Орешкова С.Ф. К вопросу о подчинении Валахии Османской империи. // Краткие сообщения ИНА, т. 30. М., 1961.
154. Орешкова С.Ф. Турция в средние века. - В кн.: М.А.Гасратян, С.Ф.Орешкова, Ю.А.Петросян. Очерки истории Турции. М., 1983.
155. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. М., 1984.
156. Осокин Н. Заметки по экономической истории Италии. Казань, 1865.
157. Очерки истории Италии (476-1918 гг.). М., 1959.
158. Очерки истории СССР (IX - XV вв.). Под ред. акад. Б. Д. Грекова, ч. 2. М., 1953.
159. Перцов П. Венеция. СПб, 1905.
160. Петрушевский И.П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Коюнлу. // "Известия" АН Азерб. ССР. Баку, 1942, №2.
161. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке. // Сб. статей по истории Азербайджана, вып. I. Баку, 1949.
162. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. // Сб. статей по истории Азербайджана, вып. I. Баку, 1949.
163. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Л., 1949.
164. Петрушевский И.П. Государства Хулагуидов. // СИЭ, т. 15. М., 1974.
165. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий Л.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.
166. Пирлинг О. Россия и папский престол. Пер. В. Потемкина. М., 1912.
167. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII - XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, 1935.
168. Проферансов Н.И. Венеция. // БСЭ, 1-ое изд., т. 10. М., 1928.
169. Путешествия и географические открытия в XV- XIX вв. М.-Л., 1965.
170. Рагимов А.В. Редкие монеты Ак-Коюнлу. // Доклады АН Азерб. ССР. Баку, 1950, № 7.
171. Рамм Б.Я. Папство и Русь в X-XV вв. М., 1959.
172. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 гг.). Баку, 1981.
173. Рахмани А.А. "Тарих-и алам арай-и Аббаси" как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960.
174. Свет Я.М. По следам путешественников и мореплавателей Востока. М., 1955.
175. Свет Я.М. Фернандо Магеллан. М., 1956:110
176. Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XV вв. Книга П. Баку, 1981.
177. Соколов Н.П. Образование Венецианской колониальной империи. Саратов, 1963.
178. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Пер. Э.Бородина. М., 1935.
179. Тарле Е.В. История Италии в новое время. СПб, 1901.
180. Тарле Е.В. История Италии в средние века. СПб, 1906.
181. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX вв. М., 1982.
182. Удальцов А.Д. Италия в XIII-XV вв. (Стенограмма). М., 1940.
183. Успенский Ф.И. Очерки из истории Трапезунтской империи. Л., 1939.
184. Хазанов А.М. Португалия и мусульманский мир (XV-XVI вв.). Москва, 2003.
185. Фрейганг А.В. Взгляд на Венецию в морском отношении. СПб, 1861.
186. Харт Г. Венецианец Марко Поло. Пер. с англ. М., 1956.
187. Харт Г. Морской путь в Индию. Пер. с англ. М., 1954.
188. Цвейг Ст. Подвиг Магеллана. М., 1956.
189. Цыпурина Г.И. Английская дипломатия в Османской империи во второй половине XVI в. - В кн.: "Англия в эпоху абсолютизма". М., 1984.
190. Цыпурина Г.И. Торговля Англии со странами Африки и Левантом во второй половине XVI века. (Автореферат кандидатской диссертации). М., 1974.
191. Чемерзин А. Турция, ее могущество и распадение, Т.1.СПб, 1878.

192. Шабиев Б.Ш. Взаимоотношения государства Аккоюнлу с Османской империей в правление Узун Хасана Аккоюнлу. (Автореф. □ к.и.н.). Москва, 1994.
193. Шахмалиев Э.М. Дипломатические отношения Испании с Сефевидским государством во второй половине XVI века. // "Ученые записки" АГУ им. С. М. Кирова, серия истории и философии. Баку, 1955, № 7.
194. Шахмалиев Э.М. Из истории торговой политики европейских держав на Переднем Востоке в XVI веке. (Автореферат докторской диссертации). Баку, 1958.
195. Шахмалиев Э.М. Дипломатическая миссия Винченцо Алессандри, посла Венеции, к шаху Тахмасибу I. // "Ученые записки" АГУ им. С. М. Кирова, серия истории и философии. Баку, 1969, № 7.
196. Шахмалиев Э.М. Донесение папского посла Векьетти о Сефевидском государстве. // "Ученые записки" АГУ им. С.М. Кирова, серия истории и философии. Баку, 1977, № 4.
197. Шейнман М.М. Папство. М., 1961.
198. Шкловский В.Б. Марко Поло. Баку, 1973.
199. Шумовский Т.А. Арабское мореплавание. // "Очерки истории арабской культуры V-XV вв.". М., 1982.
200. Эфендиев О.А. Из истории социальной и политической борьбы в Азербайджане на рубеже XV-XVI вв. // Краткие сообщения Института востоковедения, т. 38. М., 1960.
201. Эфендиев О.А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961.
202. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, 1981.

* * *

203. Abbott John S.C. Italy, from the earliest period to the present day. New-York, 1860.
204. A short history of Italy. From classical times to the present day. Edited by H. Hearderand DP. Waley. Cambridge. 1963.
205. Babinger Frans. Mahomet II le conquerant et son temps. 1432-1481. Paris, 1954.
206. Bailey W. and Georg D. Foundations of the Portuguese empire. 1415-1580. Minnesota, 1977.
207. Bayani K. Les Relations de l'Iran avec l'Europe occidentale a l'epoque Safavide. Paris, 1937.
208. Barber, Peter. Diplomacy: The wared of the honest spy by Peter. Barber. London. 1979.
209. Bullard Reader. Britain and the Middle East (From earliest times to 1963). London, 1964.
210. Browne E.G. A history of Persian literature under tatar dominion (A.D. 1265-1502). Cambridge, 1920.
211. Creasy E.S. History of the Ottoman Turks from the beginning of their empire to the present time. London, 1877.
212. Crawford F.S. Gleanings from Venetian history. London, 1907.
213. Dorothy M., Vaughan M.A. Europe and the Turk. A pattern of alliances 1350-1760. Liverpool, 1954.
214. Eversley G.I. The Turkish empire, its growth and decay. London, 1918.
215. Fisher, Sidney Nettleton. The foreign Relations of Turkey 1481-1512. Illinois, 1948.
216. George Hill. A History of Cyprus, v. III. Cambridge, 1948.
217. Ghulam Sarvar. History of Shah Ismail Safavi. London, 1939.
218. Hazlitt W.C. The Venetian republic. Its rise, its growth and its fall. v. II. London, 1900.
219. Hearder H. and Waley D.P. A short History of Italy. From classical times to the present day. Cambridge, 1963.
220. Horatio F.B. Venice. An historical sketch of the republic. London, 1893.
221. Karl Voselka. Di politische propaganda kaiser Rudolfs II (1576-1612). Wien, 1981.
222. Malcolm John. The history of the Persia, from the most early period to the present time. v. I, London, 1815.
223. Minorski V.F. La Perse au XY-e siecle entre la Turquie et Venise. Paris, 1933.
224. Molmenti Pompeo. Venice. Its individual growth from the earliest begin-nings to the fall of the republic, v. I, part II. London, 1907.
225. Parry I.H. The Establishment of the European hegemony (1415-1715). New-York, 1961.
226. Richardson Patrick. The Expansion of Europe 1400-1660, London, 1966.
227. Savory Roger. Iran underthe Safavids. Cambridge, 1980.
228. Schor I. History of the Venice from the beginning down to the present time. Venice, 1871.
229. Sismondi I.C. A history of the Italian republics. London-New-York, 1907.
230. The Muslim world on the eye of Europe's expansion. Edited by John I. Caunders. New Jersey, 1966.

231. Trevelyan I, P. A short history of the people. From the barbarian invasions to the present day. London, 1956.
232. Ehomias Okey. Venise and its story. London, 1904.
233. Wilson Arnold T. The Persian gulf. An historical sketch. Oxford, 1928.

* * *

234. Ahmed Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet, c.I, İstanbul, 1966.
235. Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşiki. Tevarih-i Al-i Osman. Osmanlı tarihleri, c.I, İstanbul, 1949.
236. Baykal Bekir Sitki. Uzun Hasanin Osmanlılara karşı kati müsaddeleye hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu harbinin başlaması. Türk tarih kurumu, bel., c. XXI, s.82. Ankara. 1957.
237. Bekir Kütükoğlu. Osmanlı-İran siyasi münasebetleri (1578-1598). İstanbul, 1952.
238. Biyiklioğlu Tevfik. İstanbulun iki fatihi. II Mehmed ve Atatürk. Türk tarih kurumu, bel., c. XVII, s.65, Ankara. 1953.
239. Cemal Tukin. Osmanlı imparatorluğu devrinde Boğazlar meselesi. İstanbul, 1947.
240. Danişmend İsmail Hami. İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi, c.1, İstanbul, 1947.
241. Danişmend İsmail Hami. İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi, c.2, İstanbul, 1948.
242. Danişmend İsmail Hami. İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi, c.3, İstanbul, 1950.
243. Erzi Adnan Sadik. Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar. Türk tar. kur., bel., c. XVIII, s.70. Ankara, 1954.
244. Fahri Dalsar. Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursada ipekçilik. İstanbul, 1960.
245. Feyzi Kurtoglu. XV asırda Hind okyanusunda türkler ve portakizliler. İkinci türk tarih kongresinde maruze. İstanbul. 1943.
246. Halil İncelik. Mehmed II. İslam ansiklopediyi, c.VII. İstanbul, 1957.
247. İncelik Halil. Bursa: XV asırda sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar, Türk tarih kurumu, bel., c.XXIV, sayı 93, 1960.
248. Kocatürk Vasfi Mahir. Osmanlı padişahlari. Ankara, 1957.
249. Mirmiroğlu V. Fatihin donanması ve deniz savaşları. İstanbul, 1946.
250. Mükrimin Halil Yinanc. Akkoyunlular. İslam ansiklopedisi, c.I, İstanbul, 1940.
251. Öztuna Yılmaz T. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, c.4, İstanbul, 1964.
252. Öztuna Yılmaz T. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, c.5, İstanbul, 1964.
253. Öztuna Yılmaz T. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, c.6, İstanbul, 1965.
254. Öztuna Yılmaz T. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, c.7, İstanbul, 1965.
255. Öztuna Yılmaz T. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, c.8, İstanbul, 1965.
256. Öztuna Yılmaz T. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, c.9, İstanbul, 1966.
257. Reşat Ekrem. Osmanlı müahideleri ve kapitülasyonlar 1300-1920 ve Losan müahidesi. İstanbul, 1934.
258. Selahattin Tansel. Osmanlı kaynaklarına göre Fatih sultan Mehmedin siyasi ve askeri faaliyeti. Ankara, 1958.
259. Selahattin Tansel. Yeni vesikalar karşısında sultan II Bayazıt hakkında bazı mütalaalar. Türk tarih kurumu, bel, c.XXVII, Nisan, 1963, s.106.
260. Tarih, c.III. (Yeni ve yakın zamanlarda osmanlı-türk tarihi). İstanbul, 1943.
261. Uzunçarçılı İ.H. Karamanoğulları devri vesikalarından: İbrahim beyin Karaman imareti vakfiyesi. Türk tar. kur., bel., c.I, s.1, Ankara, 1937.
262. Uzunçarçılı İ.H. Osmanlı devleti teşkilatına medhal Büyük selçukiler, Anadolu selçukileri, Anadolu beylikleri, İlhamiler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla memlûklerdeki devlet teşkilatına bir bakış. İstanbul, 1941.
263. Uzunçarçılı İsmail Hakkı. Osmanlı tarihi, c.II, Ankara, 1949.
264. Uzunçarçılı İsmail Hakkı. Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri. Ankara, 1969.

* * *

265. Fəlsəfi N. Siyasəte xarici İran dər döüreye səfəviyyə. Tehran, 1963 (fars dilində).
266. Şeybani Nizaməddin Mücir. Təşkilə şahənşahiye səfəviyyə ehyaye vəhdəte milli. Tehran, 1967 (fars dilində).

Nəşriyyat redaktoru: *Gülər Mehdiyeva*
Bədii və texniki redaktor: *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuterçi-dizaynerlər: *Səbinə Məmmədova, Römən Quliyev*
Operator: *Aliyə Ələsgərova*
Korrektor: *Sevinc Hacıyeva*

Çapa imzalanmışdır 04.11.07. Kağız formatı 60x90
Sifariş 91. Tiraj 1000.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.
"Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya" MMC
Bakı, AZ 1141, Şəhriyar küçəsi, 6.